

Kongens Krig mot Satan

En komparativ analyse av de skotske og engelske trolldomsprosessene i tidlig moderne tid

Amalie Råen Nilsen

Masterprogram i Historie
60 [studiepoeng]

Institutt for Arkeologi, Konservering og Historie
Humanistisk fakultet

Sammendrag:

Denne oppgaven handler om kong Jakob Stuart VI/Is innflytelse på de skotske og engelske trolldomsprosessene i tidlig moderne tid, sett fra et ovenfra- og ned perspektiv. Oppgaven ser på forestillinger om trolldom, premissene for heksejakt, lovgivningen og belyser Jakobs innflytelse i disse. Den tar også for seg to analyser av en trolldomsprosess fra Skottland og en fra England. Oppgaven vil undersøke om forskjellene mellom Skottland og England var så store som forskningen tilsier. Jeg vil også motbevise historiker Brian P Levacks påstand om at kong Jakob VI/I ikke lenger hadde innflytelse på verken de skotske- eller engelske trolldomsprosessene etter North Berwick-prosessene tok slutt i 1592. Hovedproblemstillingen min lyder derfor som følger: *Hvilken innflytelse hadde kong Jakob VI/I på de skotske- og engelske trolldomsprosessene på 1500- og 1600-tallet, og hvordan kommer dette til syne i rettsdokumentene?*

Forord

Til tross for at det i stor grad har vært en glede å skrive denne masteroppgaven, må jeg ærlig innrømme at en av de største utfordringene har vært å skulle sette seg inn i jussens verden på 1500- og 1600-tallet. Jeg har likevel kost meg masse med arbeidet og det er flere jeg vil takke.

Tusen takk til min kjære veileder professor Hilde Sandvik, som har vært en fremragende veileder, og ikke minst motivator. Jeg setter stor pris på alle samtaler vi har hatt om alt som omhandler trolldom og alt annet. Jeg vil også rette en stor takk til familien min som har vært en moralsk støtte hele veien og som aldri har vært langt unna. Enten det skulle være en telefonsamtale eller en togtur. En takk må også rettes til det fremragende studiemiljøet, tusen takk for gode pauser og faglige diskusjoner.

UiO : **Universitetet i Oslo**

Innholdsfortegnelse

SAMMENDRAG:	2
FORORD	2
KAPITTEL 1: INNLEDNING	1
1.1 Introduksjon og valg av problemstilling:.....	1
1.2 Begrepsavklaring:	4
1.3 Tidligere forskning og bruk av teori:.....	5
1.3.1 Historien sett ovenfra	6
1.3.2 Mentalitetshistorie og idéhistorie	7
1.4 Avgrensning og metode:.....	8
1.5 Kildematerialet og utfordringer knyttet til dette:.....	9
1.5.1 Litterære verk som kilde: pamfletter og bøker	11
2 KAPITTEL 2: ET EUROPA BEFOLKET AV DEMONER OG TROLLFOLK PÅ 1500-1600-TALLET	12
2.1 Forestillinger om trolldom: et idéhistorisk innblikk	13
2.1.1 Folketro: «kloke folk»	14
2.1.2 Hekser og <i>Maleficium</i>	15
2.1.3 De lærdes forståelse av trolldom og hekser: Demonologien	16
2.1.4 Djevelpakt	16
2.2 Premissene for heksejakt:	20
2.2.1 Sosiale og økonomiske endringer	21
2.2.2 Frykt for trolldom	23
2.2.3 Menneskesyn- et negativt syn på kvinner og sosial posisjon	24
2.2.4 Kong Jakob VI/Is essensielle rolle og hans <i>Daemonologie</i>	26
2.3 Hva innebar det at verden på 1500- og 1600-tallet var befolket av demoner, og hvordan ble denne nye kunnskapen spredt?	30
3 KAPITTEL 3: RETTSSYSTEM OG LOVGIVNING I SKOTTLAND OG ENGLAND I TIDLIG MODERNE TID	31
3.1 Det skotske rettssystemet:	32
3.1.1 Juridisk praksis: lokale eller sentrale domstoler?	32
3.1.2 Lovgivning i skotske trolldomssaker:	34
3.1.3 Den praktiske gjennomføringen av en trolldomsprosess i Skottland	36
3.1.4 Juridiske konsekvenser	38
3.2 Det Engelske rettssystemet	39

3.2.1	Juridisk praksis: lokal eller sentral domstol?	39
3.2.2	Lovgivning i engelske trolldomssaker	42
3.2.3	Den praktiske gjennomføringen av en trolldomsprosess i England	42
3.2.4	Juridiske konsekvenser for den trolldomsdømte	44
3.3	En sammenlikning av rettssystemene	44
3.3.1	Avhør og tortur	46
3.3.2	Bevisføring	49
3.4	Var de skotske trolldomsprosessene egentlig så mye verre enn de engelske?	50
4	KAPITTEL 4: ANALYSE AV TROLLDOMSSAK FRA SKOTTLAND OG ENGLAND	52
4.1	Trolldomsprosessen mot Agnes Sampson 1590-1591	53
4.1.1	Bakgrunnen for anklagene- en konspirasjon mot kongen	53
4.1.2	Avhørene desember 1590	55
4.1.3	Rettsaken, 27 januar 1591	61
4.1.4	Konsekvensene av rettsaken	62
4.2	Trolldomsprosessen mot Anne Whittle («Chattox») 1612	63
4.3	Bakgrunnen for anklagene mot Anne Whittle- En ny konspirasjon mot kongen?	63
4.3.1	Avhøret 2. april og 19. mai 1612	67
4.3.2	Rettsaken 18. august 1612	68
4.3.3	Konsekvensene av rettsaken	69
5	KAPITTEL 5: SAMMENLIKNINGSKAPITTEL: AGNES OG ANNE, TO SIDER AV SAMME SAK?	69
5.1	Bakgrunnen for anklagene	70
5.1.1	Konspirasjon mot Kongen	70
5.1.2	Ryktets rolle	70
5.2	De lærdes demonologiske tankegods og Satans plass	71
5.2.1	Djevelpakt og Satanskikkelsen	71
5.2.2	Heksesirkel	72
5.3	De deltakende i rettsaken, og hvordan dette formet utfallet	72
6	KAPITTEL 6: KONKLUSJON	75
	BIBLIOGRAFI:	76

Kapittel 1: Innledning

1.1 Introduksjon og valg av problemstilling:

Hekseforfølgelsene er et mørkt kapittel i europeisk og skandinavisk historie, og flere forskere vil hevde at Skottland var et av områdene som ble hardt rammet.¹ Skottland, som flere andre kongeriker i Europa på 1500- og 1600-tallet, var preget av sosial- og politisk ustabilitet, og ifølge professor Julian Goodare var dette faktorer som bidro til å skape en frykt for trolldom og hekseri som spredte seg raskt.² En av de som lot seg fascinere og skremme var Jakob Stuart VI (1566-1625) som ble både konge av Skottland 24. juli 1567, og konge over den engelske trone da dronning Elizabeth I (1533-1603) av England døde i 1603. Jakob VI/I hersket over Skottland og England med fast hånd og det kan virke som at han hadde én visjon- bekjempe Satan og hans tjenere. England har av flere forskere blitt trukket frem som lite opptatt av Satan, men gjennom denne oppgaven skal jeg vise at det demonologiske tankegodset også kommer frem i en sak hentet fra Lancaster i 1612.

Til tross for at Skottland og England ble styrt av den samme kongen, ble ikke England på langt nær så påvirket av trolldomshysteriet som Skottland. Jakob VI/I var riktignok en sentral politisk aktør for sin samtid med stor innflytelse i både Skottland og England, men hvilken innflytelse hadde han på trolldomsprosessene i sine respektive kongeriker og ble England like hardt rammet som Skottland?

I denne oppgaven ønsker jeg å utføre en komparativ analyse av trolldomsprosessene i Skottland (1590-1591) og England (1621), ved å belyse hvilken innflytelse Jakob VI hadde på de skotske- og engelske trolldomsprosessene på et rettslig- og idéhistorisk plan. På det idéhistoriske plan vil jeg trekke frem trekk ved verket *Daemonologie: In Forme of a Dialogue, Divided into three Bookes*³ fra 1597 av kong Jakob VI/I, som bidro til å skape en

¹ Liv Helene Willumsen, *Dømt til ild og bål: trolldomsprosessene i Skottland og Finnmark* (Stamsund: Orkana Akademisk, 2013), 14; Brian P Levack, *The witch-hunting in Scotland: Law, Politics and Religion* (New York: Routledge, 2007), 2.

² Julian, Goodare, "The Scottish witchcraft panic of 1597" In *The Scottish witch-hunt in context*, redigert av Julian Goodare (Manchester: Manchester University Press, 2002), 51.

³ Jakob VI, *Daemonologie, in Forme of a Dialogue, Divided into three Bookes* (Edinburgh: Printed by Robert Walde-graue, Printer to the King Majestie, An, 1597).

trolldomsfrykt i det skotske- og engelske samfunnet i tidlig moderne tid. I den sammenheng vil det først være relevant å belyse forskning knyttet til 1500- og 1600-tallets generelle verdensbilde i Skottland og England. Dette vil jeg gjøre i kapittel 2 ved å både se på forestillinger om trolldom hos allmuen og den lærde eliten, der troen på demoner, Satan og svart- og hvit magi, var en sentral del. Dermed blir det også tydeligere å se på hvordan Jakob VI/Is demonologiske tankegods ble brukt for å rettferdiggjøre en langvarig hekseforfølgelse først i Skottland, deretter i England på 1500- og 1600-tallet. Videre i dette kapitlet vil jeg drøfte premissene for heksejakt, og her vil jeg særlig vektlegge hva forskningen har trukket frem som sine premisser. Samtidig vil jeg komme med egne synspunkter om hva mulige premisser for en heksejakt kunne være. Avslutningsvis vil jeg drøfte trekk ved kong Jakob VI/Is verk *Daemonologie: In Forme of a Dialogue Divided into Three Bookes* fra 1597, som gjenspeiler hans trolldomstro, og besvare hvordan dette verket fungerte som en del av renessansehumanistenes kunnskapsformidling.

I kapittel 3 vil jeg belyse lov- og rettsvesen i Skottland og England, og drøfte hvilken autoritet Jakob VI/I fikk i kraft av trolldomsparagrafen, *The Scottish Witchcraft Act*,⁴ 1563. For å gjøre dette vil jeg drøfte den juridisk praksisen, lovgivningen, den praktiske gjennomføringen av heksejakt og de juridiske konsekvensene av en trolldomssak i Skottland og England. Spørsmålene som dukker opp i dette kapitlet viser hvorfor en komparasjon av Skottland og England er interessant, og her vil jeg særlig vektlegge i hvilken grad de skotske og engelske domstolene var lokale eller sentrale, og hva som måtte til for å utløse en trolldomsprosess.

Etter at jeg har fått etablert det juridiske aspektet ved heksejakten, vil jeg drøfte hvordan rettssystemet fungerte i praksis ved å trekke frem én bestemt trolldomssak i Skottland og England hentet fra avhørsmapper og rettsreferater. Før jeg derimot kan forstå hvilken innflytelse Jakob VI/I faktisk hadde, er det relevant å trekke inn den politiske konteksten i Skottland og England, og derfor vil jeg gjøre dette før jeg foretar en analyse av

⁴ *The Records of the Parliaments of Scotland to 1707*, K.M Brown et al eds (St Andrews, 2007-2023), A1563/6/9. Date accessed: 10. March

trolldomssakene. I delkapitlet der jeg behandler Skottland vil jeg ta for meg rettsforfølgelsen av Agnes Sampson i 1590-1591, som foregikk i forbindelse med North Berwick-trolldomssakene i perioden 1590-1592. Her vil det være relevant å drøfte Jakob VI's innblanding i denne saken, hvilke demonologiske som kommer til syne og hvordan den skotske rettsinstansen håndterte saken. I tillegg vil det også være gunstig å peke på hvordan avhøret fungerte, og hvem som hadde retten til å henrette i denne trolldomssaken.

I likhet med Skottland, vil det også i Englands tilfelle gjøres en analyse av en bestemt trolldomssak, i dette tilfellet trolldomsprosessen mot Anne Whittle 1612. Anne Whittle var en av mange kvinner som ble anklaget for å være heks i Lancashire i 1612. Også i denne sammenheng vil det være verdifullt å drøfte Jakob VI's innblanding, hvilke demonologiske motiver som gjenspeiles, hvordan den engelske rettsinstansen håndterte saken, hvordan avhørene fungerte, og hvem som hadde retten til å henrette i denne engelske trolldomssaken.

I disse to kapitlene vil hovedkildematerialet være rettsdokumenter som inneholder avhør og rettsaker som avdekker hvem som ofte ble utpekt som «hekser og «trollfolk», hvilke metoder som ble brukt for å finne disse, hvordan avhørene fungerte, hvilket bevismateriale som ble brukt for å erklære skyld og hvem som hadde autoriteten til å henrette i Skottland og England. Det er viktig å poengtere at analysen av mot trolldomsprosessene i Skottland og England vil behandles hver for seg, ettersom det vil være tydeligere å gjøre en komparasjon av disse ved å skille dem.

Avslutningsvis vil det være naturlig å gjøre en sammenlikning av trolldomsprosessene i Skottland og England, og dette vil utgjorde grunnlaget for kapittel 5. Her er Jakob IV/Is innblanding i rettsforfølgelsen av Agnes Sampson i 1590-1591, relevant. Til sammenlikning kan det være interessant å se på Jakob VI/Is innvirkning på rettsforfølgelsene av trolldomsdømte Anne Whittle i Pendle-prosessene i Lancashire i 1612. Hvorfor ønsket Jakob VI/Is å bekjempe Satan? Var handlingene motivert av personlige agendaer som frykt, eller var det en reell tro på at hekser fantes og at disse måtte utryddes? I dette kapitlet vil også følgende spørsmål drøftes: *Var bakgrunnen for trolldomsanklagene mot Agnes Sampson og Anne Whittle like? Stod troen på trolldom og hekser like sterkt i England som i Skottland? Vektla trolldomssakene det samme for å erklære skyld? Var forestillingene om trolldom like?*

Hadde Skottal en lik juridisk behandling av trolldom? Er det de lærdes forestillinger om trolldom som gjenspeiles i kildematerialet?

Jeg vil undersøke om forskjellene mellom Skottland og England var så store som forskningen tilsier. Jeg vil også motbevise historiker Brian P Levacks påstand om at kong Jakob VI/I ikke lenger hadde innflytelse på verken de skotske- eller engelske trolldomsprosessene etter North Berwick-prosessene tok slutt i 1592. Hovedproblemstillingen min lyder derfor som følger:

Hvilken innflytelse hadde kong Jakob VI/I på de skotske- og engelske trolldomsprosessene på 1500-og 1600-tallet, og hvordan kommer dette til syne i rettsdokumentene?

1.2 Begrepsavklaring:

Når man skriver en oppgave som berører begreper som antakelig har mistet sin opprinnelige betydning, er det viktig å finne en klar definisjon på hva de skal forstås som i oppgavens sammenheng. Historikere har ingen klar definisjon av begrepet «heks», og flere vil hevde at begrepets betydning skifter i takt med tiden.⁵ Det kan derfor være vanskelig å skulle gi en presis definisjon av ordet, men jeg må forsøke likevel. I oppgavens sammenheng vil jeg benytte meg av begrepene «heks» og «trollfolk», og disse vil forstås

Hekse-begrepet har også vært preget av både positive og negative assosiasjoner

Når det gjelder forståelsen av begrepet «heks» på 1500- og 1600-tallet er dette noe jeg kommer til å se enda nærmere på i kapittel 2, der jeg tar for meg folketro og demonologi i Skottland og England.

«Witchcraft», eller vil i oppgavens sammenheng forstås ut ifra trolldomshistorikere Brian P Levacks begrep om hekseri som noe som er overnaturlig

En heksejakt behøver ikke føre til en trolldomsprosess, men en trolldomsprosess oppstår alltid på grunn av heksejakt.

⁵ Rune Blix Hagen, *Hekser:Fra Forfølgelse Til Fortryllelse* (Oslo: Humanist Forlag, 2010), 46.

Innledningsvis har det blitt nevnt to andre begreper, nemlig «trolldomsprosess» og «heksejakt». Dette er to begreper som nødvendig ikke trenger å ha en sammenheng fordi en «heksejakt», trenger ikke føre til en trolldomsprosess. Likevel vil det alltid ha foregått en heksejakt i forkant av en trolldomsprosess, og derfor bør disse begrepene forstås på samme måte. «Heksejakt» i oppgavens sammenheng vil derfor forstås som en jakt eller en forfølgelse av mennesker man trodde hadde utført trolldom, og dermed var en heks. Når jeg i løpet av oppgaven bruker betegnelsen «Trolldomsprosess», vil jeg både vise til den rettslige håndteringen av en de trolldomsanklagede, men også sakens begynnelse til slutt og det som hørte med. «Trolldomsprosess» vil derfor innebære alt fra bakgrunnen for anklagene, de rettslige undersøkelsene og beskyldningene om trolldom under avhør og de juridiske konsekvensene.

1.3 Tidligere forskning og bruk av teori:

Trolldomsprosessene og hekseforfølgelser er allerede et nokså dekket tema, men dette var ikke et forskningsfelt som vakte interesse før etter andre verdenskrig. Da andre verdenskrig gikk mot slutten, innså man at like grusomme hendelser som skjedde i tidlig moderne tid, også kunne skje i vår moderne tid, noe krigen var et eksempel på. Dermed oppstod en sterk interesse for trolldomsprosessene. Den tidligere forskningen knyttet til de skotske- og engelske trolldomsprosessene har derfor vært preget av et ønske om å finne ut årsaker til hvorfor prosessene oppstod. Årsakene som førte til at mennesker kunne drive med menneskeforfølgelse og rettferdiggjøre det. Likevel var det med historiker Christina Larners (1933-1983) *Enemies of God: the witch-hunt in Scotland*, publisert i 1981, interessen for trolldom virkelig skjøyt fart, der hun argumenterer for at de skotske trolldomsprosessene var kriminalitet med tilhørende lover, vedtekter og prosedyrer.⁶ Forskningsfeltet ble altså lagt på trolldomssakene i seg selv, ikke hvordan *forestillingen* om trolldom og hekser skapte et trolldomshysteri, som ledet til heksejakt og i noen tilfeller trolldomsprosesser.

⁶ Christina Larner, *Enemies of God: The Witch-hunt in Scotland* (London: Chatto og Windus, 1981), 135

Trolldomsprosessene må også alltid forstås i en kontekst, og her er datidens verdensbilde en sentral faktor. Forskningslitteraturen som jeg vil benytte meg av i oppgaven er derfor litteratur som vektlegger idéer og forestillinger fra 1500- og 1600-tallet, slik som: *Witchcraft in early modern Scotland: James VI's Demonology and the North Berwick witches* av Gareth Roberts og Lawrence Normand fra 2000⁷, og Stuart Clarks *Thinking with demons: the idea of witchcraft in early modern Europe* fra 1999.

1.3.1 Historien sett ovenfra

Om trolldomsprosessene ble styrt av eliten eller allmuen har vært, og er fremdeles et mye omdiskutert tema innenfor trolldomsforskningen. Ifølge Brian P Levack ble de skotske trolldomsprosessene styrt av lokale domstoler, mens de engelske ble styrt av sentrale.⁸ Historikere med et forskningsperspektiv som så historien «nedenfra» var Carlo Ginzburg, Thomas Macfarlane, Keith Thomas, Bengt Ankarloo, William Monter og Robert Muchembled. Disse vendte søkelyset mot landsbybeboerne og bygdefolkets egne problemer og bekymringer rundt trolldom.⁹ De vektla de lokale forholdene og regionale variasjoner, en form for mikrohistorie.

En historiker som hadde et annet syn på forskningen var Hugh Trevor Roper. Roper publiserte *Witch-craze; ty HexenWahn* på slutten av 1960-tallet, der han syntetiserte den historiske oppfattelsen av trolldomsprosessene. Ropers essay er en god eksemplifisering av en historiker som vendte søkelyset mot de lærdes forestillinger om trolldom, både de geistlige og verdslige. Ropers forskningsperspektiv var historien sett ovenfra, og jeg vil i likhet Roper anvende teorien om et ovenfra- og ned perspektiv for å belyse min problemstilling.

⁷ Lawrence Normand og Gareth Roberts, *Witchcraft in early modern Scotland: James VI's Demonology and the north Berwick Witches* (Exeter: University of Exeter Press, 2000).

⁸ Brian P. Levack, *Witch-hunting in Scotland: Law Politics and Religion* (New York: Routledge Taylor and Francis Group, 2008), 3

⁹ Peter Burke, «Det komparative studiet av Europas häxväsande» i *Häxornas Europa 1400-1700: historiska och antropologiske studier*, red. Bengt Ankarloo og Gustav Henningsen (Lund: Bloms Boktryckeri AB, 1987), 372.

Ovenfra-og ned- teorien tar utgangspunkt i at heksejakten ble elitestyrte, eller styrt av staten, som i flere tilfeller mulig var kong Jakob VI/I selv. Dette er en teori jeg ønsker eksemplifisere underveis i oppgaven i lys av domstolene som håndterte saken og

Ifølge Sarah Maza «connecting the events of a period to the life of a prominent individual gives both shape and color to the past.»¹⁰ Maza påpeker at dette historiesynet argumenterer for at et enkeltindivid kunne forme fortiden, og at uten dem ville hendelser i fortida utspilt seg helt annerledes. Dette er noe jeg ønsker å bevise gjennom denne oppgaven.

1.3.2 Mentalitetshistorie og idéhistorie

Trolldomsprosessene er et allerede mye omtalt tema, og flere har gjort en komparasjon av Skottland og England, og derfor er heller ikke mitt bidrag unikt. Likevel opplever jeg at det idéhistoriske aspektet rundt trolldom, ikke alltid kommer like tydelig frem, og det er derfor jeg ønsker å bringe dette frem i lyset. Ved å trekke inn lokale forestillinger, og Jakob VI/Is egne oppfattelser av trolldom i lys av *Daemonologie*, kommer jeg med nye synsvinkler som ikke har blitt behandlet like mye før. I tillegg kan det gis en ny forståelse av trolldomsprosessene i sin helhet ved å vektlegge den mentale motivasjonen som ligger til grunn for heksejakten. Det er selve motivasjonen bak hekseforfølgelsene som er interessant, og det kan også fortelle oss hvorfor de ikke ble stoppet tidligere. Trolldomsprosessene må alltid forstås i en kontekst, og her er datidens verdensbilde en sentral faktor. Det teoretiske grunnlaget jeg ønsker å ha for min masteroppgave er mentalitetshistorie, og dermed idéhistorie. Idéhistorien og den tilnærmingen jeg ønsker å ha for masteroppgaven tar utgangspunkt i tanker, idéer, forestillinger, og ikke minst motivasjon som fører til handling. Mye av søkelyset vil derfor vendes mot Jakob VI/I's tankegods og forståelse av trolldom, som kunne føre til en heksejakt. Mye av grunnlaget for oppgaven baserer seg på kong Jakob VI/I's «forestillinger» og «mentalitet», og derfor vil jeg hevde at det er relevant å ta for meg

¹⁰ Sarah Maza, *Thinking about history* (Chicago: The University of Chicago Press, 2017), 11-12.

mentalitetshistorien. Ifølge Peter Burker er det faktisk avgjørende å ha klart for seg konsepter som mentalitet og ideologi, dersom historikere skal forske på verdier og holdninger i et samfunn.¹¹ Ved å se på forestillinger og mentaliteter, avsløres også holdninger og verdier enten hos et individ, eller i et samfunn. Å ha mentalitetshistorien som teoretisk utgangspunkt gir en dypere forståelse av de grunnleggende tankene i et samfunn, og jeg vil hevde at dette er nødvendige brikker som må falle på plass for at man i det hele tatt kan se på trolldomsprosesser i tidlig moderne tid.

1.4 Avgrensning og metode:

Jeg har jeg valgt å fokusere på akkurat Skottland og England fordi Jakob VI/I var konge over disse rikene. Derfor er det interessant å forske nærmere på hvorfor de skotske trolldomsprosessene var så mye verre enn de engelske, eller var de det? Hvilken innflytelse hadde Jakob VI/I på de skotske- og engelske trolldomsprosessene? Den geografiske avgrensningen for oppgaven er gjort på bakgrunn av at Jakob fungerte som regjerende monark i disse områdene. Når jeg nå skal ta for meg to saker fra to ulike trolldomsprosesser i både geografisk- plassering og tid, er det viktig å ikke falle for fristelsen å si at dette var fasit. Det er ikke tilfeldig at jeg har valgt de sakene som jeg har gjort. Jeg vil primært forholde meg til Skottland og England, men i noen sammenhenger vil det være relevant å trekke inn Europas generelle verdensforståelse.

Jeg har valgt å fokusere på North Berwick-prosessene fordi rettsdokumentene hentet fra disse eksemplifiserer et teoretisk perspektiv der sakene ble styrt av kongen. Jeg vil understreke at det muligens ikke var slik at de skotske og engelske trolldomsprosessene i tidlig moderne tid ble styrt av eliten og kongen alene, men dog at de *spesifikke* sakene jeg har sett på eksemplifiserer at North Berwick-prosessene og Pendelheksesakene var elitestyrte

Ettersom trolldomsforskningen i tidlig moderne tid berører et hav av temaer har jeg vært nødt til å gjøre en tematisk avgrensning. Derfor har jeg valgt å utelate noen emner, og heller

¹¹ Maza, *Thinking About History*, 91.

trukket frem andre som forestillingene om trolldom, avhør, den rettslige behandlingen. Jeg har også valgt å utelate temaer som reformasjonen innvirkning på prosessene av det hensyn at dette temaet er forstort.

Min metode for oppgaven er nærlesning av kildematerialet. Dette innebærer også å vurdere forskningens tolkning av avhørene og rettsakene. Metoden for oppgaven vil også være narrativ diskurs, fordi jeg skal se på Jakob VI/Is «stemme», hvordan hans forestillinger og idéer gjenspeiles i avhørene og rettsaken, som igjen kan indikere hans innflytelse. Narrativ diskurs er et teoretisk-metodisk tankegods, som stammer fra litteraturteoretikeren Gérard Genette og har tidligere blitt brukt av trolldomshistoriker Liv Helene Willumsen der konteksten både har vært rettshistorisk og idéhistorisk.

Ettersom jeg har valgt å sammenlikne trolldomsprosessene i to ulike land, vil det også være naturlig at jeg benytter meg av komparativ metode. Jeg vil drøfte hvilken innflytelse kong Jakob Stuart VI/I hadde på trolldomsprosessene i North Berwick i 1590-1591, sammenliknet med påvirkningen han hadde på trolldomsprosessen i Lancaster i 1612.

1.5 Kildematerialet og utfordringer knyttet til dette:

Jeg vil primært benytte meg av manuskripter som inneholder rettsdokumenter som avhør og rettsreferater fra trolldomssaker i Skottland og England fra perioden 1590-1612. Dette er verdifulle kilder, som kan gi en bedre forståelse av hvem som ble anklaget, hvilket bevismateriale som ble brukt, hvordan avhørene fungerte og hvem som hadde autoriteten til å henrette i England og Skottland.

Derimot kan det være problematisk å benytte seg av denne type kildemateriale, ettersom disse ofte ble skrevet av notarar, eller den rettslige instansen som ledet rettsakene. Dermed blir ikke kildene nøytrale, og de kan ha som hensikt å gi uttrykk for et visst budskap, eller en bestemt holdning. I tillegg kan det i flere tilfeller være slik at deler av kildemateriale har gått tapt med tiden, og dermed kan innholdet oppfattes som fragmentert, og utydelig. At store deler av, eller hele teksten mangler skaper også litt problemer. For det første gjør dette at jeg må ty til antakelser og trekke egne konklusjoner over hva som faktisk ble nedtegnet under avhørene og rettsaken. For det andre kan det gjøre at kilden muligens fremstår som feilaktig, eller ikke like fruktbar som man skulle ønske. For det tredje gjør det bruken av justisdomstolens avhør

og rettssaksreferater litt problematisk, ettersom det ikke alltid er like lett å finne ut av hvilken dato som er korrekt. Dette er tre problemer som er grunnleggende for mye av kildematerialet som stammer fra eldre tider, men dette har jeg løst ved å benytte meg av annet kildemateriale som utfyller manglende tekst og innsikt.

At kildene jeg benytter meg av har blitt transkribert og noe mer modernisert, er også viktig å nevne, men de har ikke endret sitt opprinnelige innhold. Dermed er de i stor grad identiske med de originale kildene, men stedsnavnene og navnene på personene i avhørene og rettsreferatene stemmer ikke nødvendigvis med de opprinnelige navnene.

I tidsrommet som behandles hadde heller verken Skottland eller England et stavesystem, og dermed påpeker Lawrence Normand og Gareth Roberts at ordet for Djevelen kan staves alt fra «devill», «dewill» og «divel.»¹² Til tross for denne problematikken er det likevel fruktbare kilder, som i lys av sin tid kan si mye om rettssaker, og hvordan de ønsket at trolldomssakene skulle foregå.

Trolldomshistoriker Liv Helene Willumsen hevder at rettsaksdokumentene fra trolldomssakene er fruktbare kilder fordi de kan si noe om den anklagedes egne forestillinger om trolldom.¹³ Hun hevder altså at de ikke er påvirket av skriveren, eller aktorens egne forestillinger. Til forskjell fra Liv Willumsen, vil jeg hevde at det ikke er de anklagedes egne stemmer som kommer frem i avhørene og rettsakene, men skriverens, - de lærdes. Det kan virke som at skriveren forsøker å få den anklagedes beskrivelse til å passe inn i et demonologisk tankegods. Derfor må man være påpasselig med hvem som er avsenderen her, og ikke lese disse kildene som de anklagedes egne fremstillinger av deres tankegods og handlinger.

Kildematerialet for behandlingen av England, vil i likhet med Skottland også basere seg på rettsaksdokumenter gjennom Thomas Potts' verk *Discovery of Witches The Wonderfull Discoverie of Witches in the Countie of Lancaster* fra 1612. Verket illustrerer ikke Jakob

¹² Normand og Roberts, *Witchcraft in early modern Scotland: James VI's Demonology and the north Berwick Witches*, 16.

¹³ Liv Helene Willumsen, «Trollkvinnen som fiendebilde», *Arr: idéhistorisk tidskrift*, no. 3, vol 2019: 102.

VI/I's direkte tilknytning trolldomsprosessene, men er en god kilde om bestemte trolldomssaker i forbindelse med Pendel-heksene i Lancashire i 1612, og derfor vil den være nyttig å benytte seg av. I tillegg ønsker jeg å bruke kildemateriale som illustrerer Jakob Is innflytelse på trolldomsprosessene i England, men dette vil jeg undersøke nærmere etterhvert.

1.5.1 Litterære verk som kilde: pamfletter og bøker

I tillegg til rettssaksdokumentene vil jeg ta i bruk Jakob VI/I's eget verk *Daemonologie In Forme of a Dialogue: Divided into three Bookes* fra 1597. Dette verket gir uttrykk for Jakob VI/Is egne og personlige religiøse tilnærminger, ettersom flere av kapitlene viser til troen på trolldom og hekser. På mange måter fungerer den som et politisk og teologisk verk.

I tillegg til *Daemonologie* vil jeg benytte meg av pamfletter, for å illustrere Jakob VI/Is forståelse av trolldom. I behandlingen av Jakobs reaksjon på trolldom i Skottland har jeg valgt å bruke brev mellom ambassadører og kong Jakob VI/I selv. For å illustrere Jakob VI/Is innblanding i de skotske trolldomsprosessene, spesielt North Berwick-sakene, vil jeg også bruke pamfletten *Newes from Scotland* utgitt i 1591 antakelig skrevet av James Carmichael. *Newes from Scotland* er en pamflett som først ble spredt i Skottland, deretter i England, men jeg vil komme tilbake til innholdet- og betydningen denne hadde i kapittel 3.

2 **Kapittel 2: Et Europa befolket av demoner og trollfolk på 1500-1600-tallet**

På 1500-og 1600-tallet var både Skottland og England preget av en streng presbyteriansk og anglikansk religiøsitet, som fikk betydelige konsekvenser for samfunnets normer og handlingsmønster. Gud hadde en særegen betydning for individers liv, slik som vises i brevet fra dronning Elizabeth I av England, til Jakob VI av Skottland, datert 19. Januar 1591:

My deare brother though the hearing of your most dangerous perill be that thing that I most reverently render my most lovly thanks to God that you by his mighty hands have escaped yet hath it been no other hazard than such as both hath been foreven.....

I will pray for you that God will unweale your Eyes that to long have been shutte And do require you thinke that none shall more joye threath them myself that most I am sure grates the contrary.¹⁴

I denne passasjen vender dronning Elizabeth I blikket mot Gud som en beskytter, men hun påpeker også at denne Skaperen har en allmektighet, som ikke bør betviles. Hun råder med andre ord Jakob VI til å følge Guds vilje, noe som gjenspeiler Guds sentrale rolle i samfunnet på 1500-og 1600-tallet. Til tross for at passasjen i brevet viser at store deler av 1500-og 1600-tallets verden ble styrt av en intens gudfryktighet, fryktet datidens mennesker langt skumlere ting enn Gud. Var det noe man fryktet like mye som å havne i Helvete etter døden var det å assosieres med dette rikets hersker og hans tjenere: Satan og trollfolket.

I dette kapitlet vil jeg drøfte forestillingen om trolddom og hekseri i lys av folketro og demonologi i Skottland og England på 1500-og 1600-tallet. I behandlingen av folketro vil jeg gå inn på den folkelige oppfattelsen av kloke folk, ettersom dette har betydning for trolddomssakene jeg skal analysere senere i kapittel 4. Deretter vil jeg peke på noen av premissene for at det kan oppstå en heksejakt, og spesielt vektlegge hvordan ulike forestillinger om trolddom kan utløse en slik menneskeforfølgelse. Avslutningsvis vil jeg

¹⁴ La.III.371, *Letters from Queen Elizabeth to the King of Scots*, copied from the papers of Doctor Haynes Rector of Hatfield and Peter Thompson, Brev datert 19. Januar 1591, 25.

drøfte trekk ved Jakob VI/Is filosofiske verk *Daemonologi: in forme of a Dialogue Divided into Three Books* fra 1597, som gjenspeiler hans trolldomstro, og belyse hvordan dette verket fungerte som en del av renessansehumanistene kunnskapsformidling. Hva innebar det at verden på 1500-og 1600-tallet var «befolket» av demoner og trollfolk, og hvordan ble den nye kunnskapen om trolldom spredt?

2.1 Forestillinger om trolldom: et idéhistorisk innblikk

Før jeg kan se nærmere på hvilke forestillinger om trolldom som var gjeldene blant allmuen og de lærde i Skottland og England på 1500-og 1600-tallet, er det viktig å ha klart for seg hva forestillinger faktisk kan sies å være. Ifølge *Det Norske Akademis ordbok* defineres «forestillinger» som «erindrings- eller fantasibilder, som utformes av idéer og tanker.»¹⁵ Idéene og tankene kan til en viss grad gi en forståelse av individers forståelse av verden, også deres oppfattelse av trolldom. Likevel er det viktig å huske på at tanker er individuelle, og derfor kan noens sannhet være en annens løgn. Dog hevder Christina Larner at dersom samfunn var i endring kunne ikke forestillingene om trolldom heller være statiske, og derfor er det fornuftig å anta at tankene gradvis var i endring.¹⁶ Det var derfor ikke konkrete tankegods som var gjeldene til enhver tid. Tanker farger også vår forståelse av verden, og jeg vil påpeke at uttrykkelsen av disse må alltid forstås ut ifra en kontekst. Dermed er det ikke nødvendigvis slik at for eksempel en bondefamilie hadde samme oppfattelse av den folkelige trolldommen, som en annen bondefamilie. Ei heller at forestillingene om trolldom var like i Skottland og England. At forskjellene antakelig var større mellom allmuen og den lærde eliten, var nok heller ingen overraskelse. Det handlet om hvilken kunnskap man var i besittelse av fra før, og hvilken lærdom man hadde tilgang på. Likevel kan det være lurt å kombinere historie og antropologi i studiet av trolldom, slik som ble gjort av antropologen og historikeren Alan Macfarlane.

I 1970 anbefalte Macfarlane en historisk-antropologisk tilnærming til studiet av trolldom og heksekunst, der han trakk frem fire kategorier som han hevdet burde vektlegges i studiet av

¹⁵ Det Norske Akademis ordbok, s.v «forestilling», 21.12.2017 <https://naob.no/ordbok/forestilling>

¹⁶ Larner, *Enemies of God*, 135.

trolldom. Dette var «a study of witchcraft beliefs, of counter-actions against witches, of the ‘sociology’ of witchcraft- that is, ‘who bewitches who’, and the interpretations suggested by the anthropologists to account for the phenomena.”¹⁷ Ifølge Macfarlane bidro en slik historisk- antropologisk tilnærmingen til studiet av trolldom til å besvare en rekke spørsmål som kunne hjelpe fremtidige historikere til å forstå idéen om trolldom og hekser.¹⁸ Dette er en påstand jeg støtter meg til, ettersom idéer er abstrakte. Derfor har jeg også valgt å ta utgangspunkt i en av faktorene ved denne modellen, nemlig *troen på trolldom*, og da folketroen og de lærdes forestillinger.

2.1.1 Folketro: «kloke folk»

Ifølge flere trolldomshistorikere var troen på hekser, magi og trolldom et gjennomgående element ved folketroen i Europa på 1500- og 1600-tallet.¹⁹ Verden ble ansett som «magisk», og for datidens mennesker hadde den alltid vært slik. Det handlet om en fantasi og en virkelighetsforståelse som hadde eksistert i generasjoner, noe som innebar en tro på at det konstant foregikk en kamp mellom gode og onde krefter i naturen: en kamp mellom Gud og Satan.²⁰ Innenfor folketroen har det derfor vært vanlig å skille mellom hvit- og svart magi, der det ble trodd at den hvite magien (også kalt signeri) helbredet, mens den svarte skadet.²¹ Hvit magi kunne få vekster til å gro og forhindre ulykke, men om det var såkalte «kloke folk» som utførte denne magien er det delte meninger om. Ifølge historiker Owen Davies, som har forsket på folketro og magi i England i tidlig moderne tid, er det upresist å benytte seg av begreper som «svart» eller «hvit» magi i diskusjonen av den folkelige oppfattelsen av kloke

¹⁷ Alan Macfarlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England: a regional and comparative study*, (London: Routledge and Keagan Paul, 1970), 211-212.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Rune Blix Hagen, *Hekser: fra forfølgelse til fortryllelse* (Oslo: Humanistisk forlag, 2010), 47; Bengt Ankarloo og Gustav Henningsen, «Innledning» i *Häxornas Europa 1400-1700: historiska och antropologiske studier*, red. Bengt Ankarloo og Gustav Henningsen (Lund: Bloms Boktryckeri AB, 1987), 21-22.

²⁰ Hagen, *Hekser: fra forfølgelse til fortryllelse*, 47.

²¹ Christina Lerner, “James VI and I and Witchcraft”, I *The reign of James VI and I*, ed. Alan G. R. Smith, Problems in Focus Series (London: Macmillan, 1973), 75.

folk.²² Davies hevder imidlertid at kloke folk hadde en tvetydig rolle i samfunnet, noe som *både* kunne innebære svart og hvit magi, men det behøvde ikke det.²³ For Davies handler det i større grad om hvorfor datidens mennesker rådførte seg med kloke folk, ikke om de praktiserte hvit eller svart magi. I Skottland og England oppsøkte man kloke folk fordi det ble trodd at disse kunne se inn i fremtiden ved å snakke med de døde (nekromanti), finne tapte gjenstander, lokalisere fiender og gi kjærlighetsråd.²⁴ Man ønsket få åndelig innsikt og veiledning i det ellers uforutsigbare livet, og dette var noe kloke folk kunne gi. Ifølge Davies ble det også trodd at kloke folk hadde kunnskap om helbredende urter og magiske formler, og derfor kunne de kurere sykdommer, lindre smerte, oppheve forbannelser og kaste trylleformler.²⁵ Det kan virke som at kloke folk hadde en beroligende og nyttig innvirkning på samfunnet i både Skottland og England, og til tross for at det ble trodd at også disse kunne utføre svart magi, var frykten for *hekser* og deres praktisering av *Maleficium* større.

2.1.2 Hekser og *Maleficium*

I den skotske og engelske folketroen rådet det en forestilling om at hekser var ondskapsfulle skapninger, som utførte maleficium, eller skadegjørende magi. Ifølge historiker Brian P. Levack, som har forsket på heksejakt i Europa tidlig moderne tid, kunne heksene ta i bruk maleficium for å påføre fysiske- så vel som psykiske skader på sine ofre.²⁶ De fysiske og psykiske skadene kunne innebære alt fra sykdom, sår, impotens, fattigdom og død. Forårsakelse av andres død, eller drap, ble uten tvil forstått som den mest alvorlige bruken av skadegjørende magi, ettersom mord ble ansett som en forbrytelse med dødsstraff i Skottland og England.²⁷ Maleficium ble derfor også etterhvert oppfattet av myndighetene som en alvorlig forbrytelse, og alvorlighetsgraden ble innstrammet betraktelig da skadegjørende magi ble forbundet med Satan.²⁸ Innenfor folketroen i både Skottland og England trodde man at

²² Owen Davies, *Popular Magic: Cunning-folk in English History* (London: Hambledon Continuum, 2007), x.

²³ Davies, *Popular Magic: Cunning-folk in English History*, x.

²⁴ *Ibid.*, 93.

²⁵ *Ibid.*, 74.

²⁶ Brian P Levack, *The witch-hunt in Early Modern Europe* (New York: Longman, 1992), 4.

²⁷ James A. Sharpe, *Crime in Early Modern England 1550-1750* (London: Longman, 1984), 49.

²⁸ Levack, *The witch-hunt in Early Modern Europe*, 6-7.

Satan var en mektig skikkelse som ofte viste seg som en svart hund, eller en mann med mørke klær.²⁹ Likevel var det ikke den folkelige idéen om Satan som skulle utgjøre mye av grunnlaget for den lærde elitens nye forestillinger om trolldom.

2.1.3 De lærdes forståelse av trolldom og hekser: Demonologien

Det var først med kirkefedrene Augustin og Thomas Aquinas og deres teologiske lære i middelalderen, at forestillingen om trolldom skiftet form. Ifølge historiker Stuart Clark hevdet Augustin at det ikke fantes iboende magiske krefter i naturen, og at all magi stammet fra Satan.³⁰ De skriftlærde utformet dermed en vitenskapelig disiplin om demoners vesen og gjøremål, en trolldomslære som fikk navnet demonologi.³¹ Innenfor demonologien skilte man mellom protestantisk- og katolsk demonologi, men det var den protestantiske demonologien som gjorde seg gjeldene i både Skottland og England på 1500- og 1600-tallet.³² Ifølge demonologien var det tre grunnleggende motiver som gikk igjen: Djevelpakt, *Maleficium* og heksesabbat.

2.1.4 Djevelpakt

Ifølge Christina Larner innebar forestillingen om djevelpakten at hekse ga avkall på dåpsløftene og ga sjela si til Satan, i bytte mot bestemte jordiske goder.³³ Dette innebar også at man forsaket Gud. Innenfor den protestantiske demonologien rådet en forestilling om at Satan ga heksene evnen til å utføre *maleficium* i kraft av djevelpakten. Det var den skadegjørende magien som også ble ansett som tegn på djevelpakt.

²⁹ Jacqueline Simpson and Stephen Roud, "Devil" I *A Dictionary of English Folklore* (Oxford: Oxford University Press, 2003).

³⁰ Stuart Clark, *Thinking with Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe* (Oxford: Oxford University Press, 1999), 454-455.

³¹ Rune Blix Hagen, "Kibergheksene: Trolldomsprosessene i Kiberg på 1600-tallet" I *Partisanbygda Kiberg: Fiskeværet mellom øst og vest*, redigert av Einar Niemi (Vadsø: Kiberg bygdelag, 2007), 63.

³² Stuart Clark, «de protestantiske demonologerna» i *Häxornas Europa 1400-1700: historiska och antropologiska studier*, red. Bengt Ankarloo og Gustav Henningsen (Lund: Bloms Boktryckeri AB, 1987), 53.

³³ Christina Larner, *Witchcraft and Religion: the Politics of Popular Belief*, ed. Alan Macfarlane (Oxford: Basil Blackwell, 1984), 74.

I Skottland ble mennesker som det ble antatt at hadde inngått en pakt med Satan, slått hardt ned på, og denne pakten ble av de lærde oppfattet som det mest grunnleggende ved demonologien. Djevelpakt og Satandyrkelse, eller *diabolisme* ble ansett som verste form for kriminalitet i Europa, og av den skotske kongen ble det håndtert på samme måte som høyforræderi: dødsstraff gjennom ild og bål.³⁴ Ifølge Hagen var denne straffepraksisen basert på mosaiske rettsprinsipper. Retten viste med andre ord til Bibelen, og dermed hevder Hagen at trolldomsforfølgelsene må forstås ut ifra religiøse drivkrefter og Bibelens sterke innflytelse.³⁵ Jeg kan til en viss grad si meg enig i denne påstanden, ettersom demonologien tok Bibelen som utgangspunkt for sin kunnskap om Satan.

Likevel vil jeg i hovedsak tillegge fremveksten av verden som magisk som en større årsak enn religionen i seg selv, og dette er en påstand jeg vil begrunne ytterligere senere i kapitlet. En påstand jeg dog kan si meg helt enig med Hagen i er at «prosessene var verst i de tyske småstatene og i land som Sveits og Skottland.»³⁶ Likevel påpeker han videre at det til nå ikke finnes noen tilstrekkelige vitenskapelige forklaringer på denne type menneskeforfølgelse, men de lærdes svar på Satan og trolldom kan lede oss nærmere et svar om hvorfor det var flere trollfolk enn tidligere. Jeg vil også her si meg enig i dette, for søkelyset må rettes mot de lærdes forklaringer på hvorfor hekseforfølgelsene oppstod på 1500- og 1600-tallet. Ettersom de lærdes idéer om trolldom er en sentral del av oppgaven min, tar jeg stafettpinnen videre fra Hagen og viderefører argumentasjonen rundt denne. På denne måten bidrar jeg i den historiske debatten.

Heksesabbaten var også et kjennetegn ved demonologien, og denne forestillingen innebar at heksene møttes på hemmelige samlinger for å tilbe Satan. På disse samlingene ble det trodd at heksene festet, drakk og fornyet pakten med Satan. Ifølge historiker Rune Blix Hagen, spesialist innenfor trolldomsprosessene i tidlig moderne tid, florerte det flere tegn på at

³⁴ Rune Blix Hagen, «Kiberghexene. Trolldomsprosessene i Kiberg på 1600-tallet» I *Partisanbygda Kiberg: Fiskeværet mellom øst og vest*, redigert av Einar Niemi (Vadsø: Kiberg bygdelag, 2007), 60-61.

³⁵ Hagen, «Kiberghexene: Trolldomsprosessene i Kiberg på 1600-tallet», 60-61.

³⁶ *Ibid.*

endetiden var nær på 1500-tallet, og dette styrket demonologenes endetidsforestillinger.³⁷ Disse tegnene kunne være alt fra skyforandringer på himmelen til naturkatastrofer, men flere var av den tro at det var hekser og trollfolk stod bak. Varsler og tegn var en felles erfaringshorisont på 1500- og 1600-tallet, og det er viktig å presisere at vårt moderne skille mellom tro og overtro ikke eksisterte. Om dommedagsforestillingene kan være en del av forklaringen bak hvorfor trolldomsforfølgelsene oppstod er ikke utenkelig, og mye av årsaken bak dette skyldes lesningen av Bibelen. Demonologene tok lesningen av Bibelen som utgangspunkt for sin tenkning, og det var slik de lærdes forestillinger om Satan vokste frem. Ifølge Bibelen ble Satan enten fremstilt som en mann eller som en slange. Innenfor demonologien, ble Satan som en mann skikken.

Ifølge Clark skrev flere av de protestantiske demonologene ofte utkast til nye kirkeordninger, og dermed kan man anta at flere av deres idéer ble videreført i disse kirkeordningene.³⁸ Clark hevder også at forfatterne bak de protestantiske tekstene om trolldom og hekseri var prester, ikke jurister og filosofer.³⁹ Dette betød at verkene snarere bar preg av evangeliske referanser, enn intellektuelle, og flere av tekstene hadde i utgangspunktet vært prekener. Et eksempel på dette er William Perkins' *The Damned art of Witchcraft*⁴⁰ fra 1608. Andre betydningsfulle demonologer var Pierre Virets med sitt verk *Le monde a l'empire et le monde demoniacle*⁴¹ utgitt i 1561, som i stor grad kritiserte katolisismen. En annen demonolog, som det sies diskuterte teologiske problemer med kong Jakob VI/I på det danske hoff i 1589, var den danske teologen Niels Hemmingsen med verket *Admonito de superstitionibus magicis vitandis*. Dersom dette møtet fant sted, skjedde det under Jakobs reise for å bringe sin brud prinsesse Anna av Danmark tilbake til Skottland, og denne reisen skal jeg komme tilbake til i kapittel 4. Ifølge historiker William Monter, med sosialhistorie i tidlig moderne tid som forskningsfelt, kan det godt tenkes at møtet mellom den skotske kongen og Hemmingsen fant

³⁸ Stuart Clark, "de protestantiske demonologerna" i *Häxornas Europa 1400-1700: historiska och antropologiske studier*, red. Bengt Ankarloo og Gustav Henningsen (Lund: Bloms Boktryckeri AB, 1987), 60-61.

³⁹ Clark, "de protestantiske demonologerna", 60-61.

⁴⁰ William Perkins, *A Discourse of the Damned Art of Witchcraft* (Cambridge, 1608).

⁴¹ Pierre Viret, *Le Monde a l'empire et le monde demoniacle fait par dialogues* (Geneve 1561)

sted. Monter hevder at det også var slik kong Jakob VI/I ble introdusert for trolldom og forestillingen om nautisk magi, med skandinavisk opphav, og som skulle få mye plass i North Berwick-prosessene i 1590-1592.⁴²

Ut ifra populariteten demonologiske verk fikk på 1500-og 1600-tallet, kan det virke som at det nærmest var en trend å utgi slike verk. Demonologene malte et bilde av en verden preget av overnaturlige krefter som skapte kaos, og som bidro til at dommedagen var nært forestående. Endetidsforestillingene kommer dog ikke med i avhørene og rettsakene som jeg skal se på senere i kapittel 4, men jeg vil likevel trekke de frem her, ettersom endetidsforestillingene preget den helhetlige oppfatningen av verden på 1500-og 1600-tallet.

Til tross for at troen på både engler og demoner var en naturlig del av hverdagen for mange uansett sosialt samfunnslag, fantes det alltid noen som ikke anså dette som virkelighet i det hele tatt. En av disse var forfatteren og parlamentsmedlemmet Reginald Scot som søkte å rette et kritisk blikk mot trolldom og hekser gjennom verket *The Discoverie of Witchcraft*⁴³ som ble utgitt i 1584. Scot fikk derimot overveldende konkurranse fra motsatt hold ved at kong Jakob VI/I ønsket å motbevise hans påstander i verket *Daemonologie: in Forme of A Dialogue, Divided into Three Bookes* i 1597. Allerede i verkets forord vises det til andre kjente demonologer, og Niels Hemmingsen er blant disse.⁴⁴ At Hemmingsen inspirerte Jakob VI/I til å skrive verket *Daemnologie* etter utveksling av teologiske idéer under sitt besøk på det danske hoff i 1589, er derfor ikke utenkelig. Ifølge Stuart Clark var *Daemonologie* en polemikk mot katolisismen, som flere lærde protestanter anså som svart magi i seg selv. Katolisismen ble også etterhvert gjort ulovlig, og dette skal jeg komme tilbake til i kapittel 3. Scots moderne blikk på verden, vil ikke bli tatt i betraktning denne gang, men det er likevel viktig å presisere at også disse menneskene utgjorde en del av samfunnet. Demonologien

⁴² William Monter, «Skandinaviens häxväsende i ett engelsk-amerikanskt perspektiv», I *Häxornas Europa 1400-1700: historiska och antropologiske studier*, red. Bengt Ankarloo og Gustav Henningsen (Lund: Bloms Boktryckeri AB, 1987), 367-368.

⁴³ Reginald Scot, *The Discoverie of Witchcraft* (London, 1584).

⁴⁴ James VI/I, *Daemonologie*

skilte seg fra tidligere forestillinger om trolldom ved at Satan og heksenes tilknytning til han, fikk en betydelig rolle

Jeg vil anta at forestillingene om djevelpakt, utøvelse av *maleficium* og heksesabbat som stammet fra demonologien hadde stor innflytelse, ettersom renhet og renselse var nøkkelord som ville gjøre at man havnet i himmelen ifølge demonologien.⁴⁵ I sammenheng med demonologi kunne trolldomsprosessene forstås som en renselsesprosess, fordi de lærde ville renske ut trollfolket fra allmuen. Det oppstod med andre ord en brutal jakt på mennesker man trodde stod i ledtog med Satan. Ifølge Christina Lerner handlet forestillinger knyttet til magi, religion og trolldom også om forestillingen om makt.⁴⁶ Makt fikk mennesker til å gjøre grusomme ting, og var slik som kong Jakob VI/I som satt med den, kunne man utrette hva som helst.

I tillegg til at det ble trodd at dommedag var nær rådet også en allmenn forestilling i Europa om at djevelen kom fra Nord, og derfor var det herfra han sendte ut demoner og hekser som skulle påføre sykdom og død på mennesker og dyr lenger sør.»⁴⁷ Det er derfor heller ikke utenkelig at denne forestillingen hang sammen med hvorfor Skottland ble utpekt som et sted der det var masse trollfolk. Den geografiske plasseringen kan derfor bidra til å forklare hvorfor trolldomsforfølgelsene fikk et så brutalt utfall i Skottland, men det finnes flere premisser for heksejakt.

2.2 Premissene for heksejakt:

Gjennom tidene har flere forskere forsøkt å forklare hva som kan ha utløst heksejakt i Europa på 1500- og 1600-tallet. Teoriene er mange, uenigheten stor, og selv i dag har ikke forskerne klart å komme til enighet.⁴⁸ I dette delkapitlet vil jeg derfor se på noen av premissene for at det i det hele tatt kunne oppstå heksejakt i Europa i tidlig moderne tid, og særlig drøfte

⁴⁵ Hagen, «Kiberghexene», 63-64.

⁴⁶ Lerner, *Enemies of God*, 138.

⁴⁷ Hagen, «Kiberghexene», 63-64.

⁴⁸ Levack, *The witch-hunt in Early Modern Europe*, 2.

hvordan en slik menneskeforfølgelse kunne finne sted i Skottland og England. Ifølge historikere som Lawrence Normand og Gareth Roberts, som begge har forsket på trolldomsprosesser i Europa i tidlig moderne tid, fantes det bestemte faktorer som kunne utløse en heksejakt. Faktorene var komplekse og kunne innebære alt fra ideologi, rett og religion, men det var *kombinasjonen* av disse som kunne føre til heksejakt.⁴⁹ Det var dermed ikke sagt at det var selvsagt at det ville oppstå heksejakt når kombinasjonen av disse faktorene inntraff, men Lawrence og Normand hevder at det ble skapt et rom for at en heksejakt kunne utvikle seg.⁵⁰ At statsoverhodet også hadde en innvirkning på om det oppstod heksejakt, eller ei, er heller ikke utenkelig, men dette skal jeg komme tilbake til. Andre Til tross for at forskere har vektlagt mange årsaker, hevder Macfarlane at det er en faktor som har blitt trukket frem som et mulig premiss for heksejakt: endringer i sosiale- og økonomiske forhold i samfunnet.⁵¹

2.2.1 Sosiale og økonomiske endringer

Det er ingen tvil om at samfunnet på 1500- og 1600-tallet gjennomgikk drastiske sosiale- og økonomiske endringer. På 1970-tallet hevdet forskere som Keith Thomas og Alan Macfarlane at det var disse endringene som førte til heksejakt.⁵² De hevdet begge at inflasjon, økningen av fattigdom, hungersnød og endringer av familiestrukturen bidro til å utløse denne brutale menneskeforfølgelsen.⁵³ Thomas og Macfarlane understreket videre at heksejakten oppstod som en reaksjon på de sosiale og økonomiske spenningene i samfunnet ved at skylden for at det var slik, måtte legges på noen. Sagt på en annen måte, da det oppstod flere «kriser» på samme tid, beskyldte man hekser og trollfolk for å stå bak. Det er likevel viktig å poengtere at både Thomas og Macfarlane brukte England som utgangspunkt for sitt forskningsfelt.

⁴⁹ Normand og Roberts, *Witchcraft in early modern Scotland*, 53.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Macfarlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England*, 147-148.

⁵² Ibid.

⁵³ Macfarlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England*, 161; Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic: Studies in popular beliefs in Sixteenth- and Seventeenth-Century England* (Harmondsworth: Penguin Books, 1978), 638-639.

Historiker Julian Goodare hevder at samfunnets utvikling mot religiøst hysteri kunne gjøre en heksejakt mer sannsynlig, og dette skjedde ved flere tilfeller i Skottland og England.⁵⁴

Goodare begrunner dette med at endringer i sosiale- og økonomiske forhold ofte førte til en opplevelse av politisk og sosial ustabilitet. Opplevelsen av politisk- og sosial ustabilitet var noe allmuen og eliten påstod kunne forklares med «the immediacy of divine and demonic intervention in the world.»⁵⁵ De fleste var altså av den tro at Satan måtte ha en finger med i livets spill, for Gud kunne ikke stå bak et slikt kaos.

At endringer i politiske- og økonomiske forhold bør ses på som et premiss for at det oppstod heksejakt i tidlig moderne tid, er ikke utenkelig. Historiker James Sharp har også påpekt dette ved å trekke frem at det oppstod krise i den engelske tøyhandelen på samme tid som at trolldomsprosessene oppstod i Lancaster i 1612.⁵⁶ Til tross for dette hevder ikke Sharp at dette var en årsak til trolldomsprosessene i England på generelt grunnlag, ettersom det fantes andre deler av England som også ble preget av tøyhandelkrisen, men der heksejakten uteble. Derfor vil jeg påpeke at det er viktig å huske på at det også tidligere i historien har vært samfunn som har vært vitne til sosiale, økonomiske og politiske endringer uten at det har oppstått heksejakt. Et godt eksempel på dette er rosekrigene, en blodig borgerkrigstilstand i England mellom adelshusene York og Lancaster, som foregikk fra 1455-1485. Ses det derfor igjen på påstanden om at endringer i økonomiske- og sosiale forhold i samfunnet er et premiss for heksejakt, vil jeg hevde at dette ikke kan benyttes som et argument *alene* for å forklare denne type menneskeforfølgelse. Derimot vil jeg i likhet med historiker Brian P. Levack heller argumentere for at søkelyset bør rettes mot andre faktorer som endringer i synet på trolldom.

⁵⁴ Julian Goodare, «Scottish witchcraft panic of 1597» I *The Scottish Witch-hunt in context*. (Manchester: Manchester University Press, 2002), 52.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ James Sharp, «Introduction: The Lancashire witches in historical context» I *the Lancashire witches: Histories and stories*, red. Robert Poole (Manchester: Manchester University Press, 2002), 6-7.

2.2.2 Frykt for trolldom

Til forskjell fra Macfarlane argumenterer Levack for at det snarere var endringer i synet på hekser som var en av årsakene til heksejakten.⁵⁷ Levack argumenterer videre for at denne nye forståelsen av hekser trolig oppstod som følge av verket *Malleus Malificarum*, en avhandling om trolldom og hekseri, utgitt desember 1486 av dominikanerpresten Heinrich Kramer.⁵⁸ I dette verket ble det gitt en veiledning til hvordan man skulle overvinne hekser og trollfolk, det ble skildret hvordan disse så ut og advart om at hekser og trollfolk kunne kurere så vel som skade. Verket førte til frykt for disse skapningene, og det bidro til at flere var av den tro at de var en trussel for samfunnet, og måtte derfor utryddes. Når det allerede hadde blitt etablert en allmenn frykt, var det lite som skulle til for at menneskeforfølgelse i form av heksejakt ble igangsatt.

Frykt tas også opp av Goodare som hevder at frykt var et betydningsfullt premiss for at heksejakt skulle kunne oppstå. Ifølge Goodare måtte allmuen og eliten tro på at det fantes skadegjørende magi for at det skulle oppstå heksejakt, og som nevnt tidligere i kapitlet hadde befolkningen grunn til å frykte denne type magi.⁵⁹ Trolldomstroen måtte også være spesifikk nok (svart og hvit), slik at den tillot retten å kunne skille mellom skyld og uskyld i rettsakene.⁶⁰

Lovgivningen er også noe både Goodare og Levack anser som et premiss. De hevder at det var mer sannsynlig at det oppstod heksejakt dersom trolldom ble ansett som en forbrytelse som kunne tas opp i retten.⁶¹ Lovgivning vil jeg komme tilbake til i et senere kapittel, og da vil det også bli klarere hvordan strafferammene var rundt svart magi i forhold til hvit magi.

⁵⁷ Levack, *The witch-hunt in Early Modern Europe*, 119.

⁵⁸ Ibid., 127.

⁵⁹ Goodare, «Scottish witchcraft panic of 1597», 52.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ibid., 52-53.

I likhet med Goodare argumenterer også Macfarlane for at trolldomstroen tidligere var basert på frykt, men at dette bidro til å opprettholde en gjestfri og gavmild kultur.⁶² Macfarlane hevder at hekseforfølgelsene endret samfunnet fra et [...] «‘neighbourly’, highly integrated and mutually interdependent village society, to a more individualistic one».⁶³ Man ønsket å hjelpe fattige «naboer» som kom bankende på døra, men da det oppstod nye trolldomsforestillinger i England om at hekser var fattige, turte man ikke lenger dette.⁶⁴ Macfarlane argumenterer med andre ord for at trolldomstroen var basert på frykt, fordi man var redd for at fattige ville banke på døra, noe som fordret at det måtte eksistere en allmenn tro på at hekser var fattige.

2.2.3 Menneskesyn- et negativt syn på kvinner og sosial posisjon

At de trolldomsanklagede var fattige var ofte en realitet i de engelske sakene, og dette kommer også frem i trolldomssaken mot Anne Whittle i Pendel-prosessene i 1612, som jeg skal analysere senere. Fattigdom var det derimot ikke en realitet for de skotske trolldomsanklagede. Ifølge Survey of Scottish Witchcraft, en nettbasert database over trolldomsprosessene i Skottland fra 1563-1736, var det nesten ingen fra det lavere sosiale sjiktet som ble anklaget for å drive med hekseri i Skottland.⁶⁵ De fleste stammet derimot fra et midtre samfunnslag, slik som også skal bli vist senere i analysen av trolldomssaken mot Agnes Sampson i 1590-1591.

Det kan også være veldig interessant å se på hvilke forskjeller det var i det sosiale sjiktet mellom Skottland og England, for her var det distinkte forskjeller. Ifølge Lauren Martin, som skrev doktorgradsavhandlingen “The Devil and the domestic: witchcraft, women's work and marriage in early modern Scotland,” hadde den som anklaget og den som ble

⁶² Macfarlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England*, 197.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid., 216.

⁶⁵ Julian Goodare, Lauren Martin, Joyce Miller og Louise Yeoman, “The Survey of Scottish Witchcraft”, <http://www.shca.ed.ac.uk/witches/> (arkivert januar 2003, tilgang 09.09.2022)

trolldomsanklaget i Skottland, relativt lik sosial posisjon.⁶⁶ Anklagelsene foregikk derfor ikke mellom individer med høyere og lavere økonomisk- og sosial status, men mellom folk fra et middelklassesjikt, ofte enken, eller kona til en håndverker eller handelsmann.⁶⁷ Ettersom kvinner i de fleste tilfeller hadde en svakere posisjon i samfunnet (var dårlige stilt enn menn, både fysisk og økonomisk), ble det også trodd at dette kunne være et motiv for at kvinner ønsket å hevde seg i kraft av trolldom.⁶⁸ I likhet med Lauren påpeker også Sogner at det var vanligere at det var enker eller ugifte, som ble anklaget for trolldom. Sogner hevder at dette kommer av flere faktorer. For det første trekker hun frem reformasjonen og dens konsekvenser som en mulig årsak. Reformasjonen medførte at ugifte kvinner ikke lenger kunne velge klostret som karrierevei i protestantiske land, slik som Skottland og England var under Jakob VI/I. For det andre var tidlig moderne tid preget av kriger og epidemier, der mange liv gikk tapt, og flere endte opp som enker.⁶⁹ Disse faktorene gjorde at antallet ugifte kvinner i protestantiske samfunn steg betraktelig, og Sogner understreker at dette kan ha ført til at de ugifte kvinnene ble en belastning for samfunnet. Til tross for at det her påpekes en merkbar forskjell mellom heksejakten i Skottland og England, finnes det en fellesnevner hos dem begge: et negativt syn på kvinner.

Flere forskere vil hevde at også menneskesynet, og særlig hvordan samfunnet oppfattet kvinner, hadde en betydelig innvirkning på at det ofte var kvinner som ble utpekt for å være en heks. På 1970-tallet var det en oppblomstring innenfor kvinnehistorien, der blant annet Christina Larnar hevdet at trolldomsprosessene var en kvinnejakt, og at datidens kvinnesyn vvar årsaken til dette.⁷⁰ Kvinner ble kun ansett som nyttige dersom de fylte sin samfunnsrolle: produserte arvinger. Kunne ikke denne rollen lenger fylles, ble de ansett som unyttige for samfunnet. Tanken om kvinners unyttighet stammet også fra Bibelen, der Eva fikk skylden for å være roten til alt vondt ved å spise eplet som slangen tilbød henne. På

⁶⁶ Lauren Martin, "The Devil and the domestic: witchcraft, quarrels and women's work in Scotland", I *The Scottish witch-hunt in context*, ed. Julian Goodare (Manchester: Manchester University Press, 2002), 75.

⁶⁷ Martin, "The Devil and the domestic: witchcraft, quarrels and women's work in Scotland", 75.

⁶⁸ Sogner, "Hekser og forfølgelse", 78.

⁶⁹ Sogner, «Hekser og forfølgelse», 80.

⁷⁰ Larnar, *Enemies of God*, 93-94.

grunn av forestillingene fra skapelsesberetningen, ble kvinner ansett som det svakeste ledd, og dermed et lett offer for Satan. Ifølge Larner kunne dette også gjenspeiles i forestillingen om hekser. I både Skottland og England ble trollfolk karakterisert som kranglete, og Larner understreker at det ofte var kvinner som hadde hatt en høylytt krangel som ble utpekt for å være en heks.⁷¹ Dersom man ikke fulgte bestemte normer i samfunnet, kunne man også lett bli utpekt for å være heks. Jeg vil også påpeke det faktum at ikke alle kvinner ble anklaget for å drive med trolldom, men på grunn av stereotypene som florerte om kvinner, kunne alle kvinner potensielt være en heks. Innenfor folketroen hadde også synet på kvinner en sammenheng med forestillingen om hekser. Ifølge Sølvi Sogner utførte kvinner bestemte handlinger som å lage mat, pleie barn og kunne hjelpe til ved fødsler.⁷² Disse handlingene kunne lett forveksles med kloke koner, trolldom og hekseri, ettersom man lett kunne forgifte maten, forhekse barna, eller spise nyfødte, uten å bli oppdaget. I Skottland ble det derimot ikke trodd at heksene spiste nyfødte barn, og derfor kan det ikke være slik at jordmødre i høyere grad ble utpekt for å være hekser enn andre kvinneyrker.

Det forekom også at menn ble anklaget for å drive med trolldom, slik som i North Berwick-prosessene, men disse hadde enten tilknytning til den trolldomsanklagede kvinnen, eller ble ansett som en politisk trussel, slik som jarlen Sir Francis Stewart Bothwell, som jeg så vidt skal komme tilbake til. Hvilket menneskesyn man hadde, gjorde et betydelig inntrykk, ikke minst kong Jakob VI/Is eget menneskesyn.

2.2.4 Kong Jakob VI/Is essensielle rolle og hans *Daemonologie*

At statsoverhodet også kunne ha en avgjørende effekt på om det ble igangsatt en heksejakt, er heller ikke utenkelig. Ifølge historikere som D. Alan Orr og Julian Goodare hadde kong Jakob VI/I selv en sterk innflytelse på heksejakten. Goodare vil til og med hevde at han var

⁷¹ Christina Larner, *Enemies of God*, 97.

⁷² Sølvi Sogner, "Hekser og forfølgelse" I *Renessanse, Reformasjon fra ca. 1500 til i dag*, bind 2, *Cappelens Kvinnehistorie*, red. Ida Blom (Oslo: J.W Cappelens Forlag AS, 1992), 78.

mye av grunnen til at heksejakt i Skottland i det hele tatt var mulig.⁷³ Innflytelsen var dog størst i North Berwick-prosessene, men dette vil jeg komme tilbake til i kapittel 4. For det første avhørte Jakob VI/I selv flere av de hekseanklagede før rettsaken skulle finne sted. På den måten fikk han påvirke de anklaledes svar på spørsmålene han stilte, men han fikk også komme med egne bemerkninger om hva som burde anses for å være trolldom og hekseri. For det andre hadde han myndigheten til å dømme i sakene i kraft av lovverveket.⁷⁴ At en konge hadde autoriteten til å la personlige interesser overgå det faktiske bevismaterialet som ble presentert for dommeren, gjorde at kongens ord var lov. Det spilte derfor heller ingen rolle hva den trolldomsanklagede selv uttalte under avhørene og i retten. Dersom kong Jakob VI/I først hadde bestemt seg for at noen var skyldig, ble utfallet slik, men dette skal jeg se nærmere på i kapittel 4.

Til tross for at mye tyder på at Jakob VI/I var en konge som hadde betydelig innvirkning på de skotske trolldomsprosessene på det juridiske plan, vil jeg i likhet med flere forskere hevde at verket *Daemonologie: In Forme of a Dialouge, Divided into three Books*, publisert i 1597, også spilte en betydelig rolle.⁷⁵ På lik linje med *Malleus Maleficarum* virker det som at *Daemonologie* hadde stor innflytelse på den allmenne forståelsen av trolldom og hekseri, og dette kan blant annet forklares som symbolsk vold.

Begrepet symbolsk vold ble introdusert av sosiologen Pierre Bourdieu (1930-2002), der han viste til påtvingelsen av overklassens kultur på andre dominerte grupper, og spesielt til hvordan de dominerte gruppene måtte erkjenne sin egen kultur som uekte, og overklassens som den eneste rette, den legitime.⁷⁶ Bourdieus definisjon på symbolsk vold kan utmerket brukes i sammenheng med trolldom og da healere som ble utpekt for å være trollfolk.⁷⁷ Prosessen i både Skottland og England hadde flere ledd. Kong Jakob VI/Is egne forestillinger

⁷³ Julian Goodare, "Witch-hunting and the Scottish State", I *The Scottish Witch-hunt in context*. (Manchester: Manchester University Press, 2002), 123-124.

⁷⁴ D Alan Orr, «God's hangman: James VI, the divine right of kings, and the Devil." *Reformation and Renaissance Review* 18, no. 2 (2016): 138-139.

⁷⁵ Brian P. Levack, *Witch-hunting in Scotland: Law Politics, and Religion* (New York: Routledge, 2007), 42-43

⁷⁶ Peter Burke, "Central Concepts" I *History and Social Theory* (Cambridge: Polity Press, 1992), 106.

⁷⁷ *Ibid.*, 87.

om trolldom ble først og fremst overført til eliten gjennom avhørene og lesningen av *Daemonologie*. Disse forestillingene ble igjen videreformidlet til de lavere klassene takket være det muntlige ord i rettsakene, eller gjennom sladder på gata. Overføringen av Jakob VI/Is og elitens forståelse av trolldom gjorde at allmuen anså disse forestillingene som sanne, og sine egne som usanne. Dette kan beskrives med Bourdieus begrep symbolsk vold, og det allmenne verdensbildet ble på mange måter endret og modellert etter en monarks opplevelse av verden. Når det gjelder kong Jakob VI/Is opplevelse av verden, kommer denne tydelig frem i verket *Daemonologie: in Forme of a Dialogue: Divided into three Bookes*, men hvilke forestillinger om trolldom gjenspeiles egentlig i dette verket?

Daemonologie: In forme of a Dialogue, Divided into three Bookes av kong Jakob VI/I ble publisert i 1597. Denne filosofiske avhandlingen deles inn i tre bøker med tilhørende kapitler, der hvert kapittel skal bevise en påstand. Verket omhandler kongens tro på trolldom, hekser og djevelen, og hvilken straff han anså som passende for heksene. Hvilke hendelser Jakob VI/I faktisk referer til er likevel omdiskutert, men forskere som Levack vil hevde at verket oppstod i kjølvannet av North Berwick-prosessene.⁷⁸ Uavhengig om dette stemmer eller ikke kan verket bidra til å gi et innblikk i Jakob VI/Is egen trolldomstro, og allerede i forordet gis det en forsmak på et dette:

[...] So farre as I can, to resolve the doubting harts of many; both that such assaultes of Sathan are most certainly practized, & that the instrumentes thereof, merits most severly to be punished: against the damnable opinions of two principally in our age, wherof the one called SCOT an Englishman, is not ashamed in publike print to deny, that ther can such a thing as Witch-craft: and so mainteines the old error of the Sadducees, in denying of spirits.⁷⁹

Allerede fra første stund kan det virke som at Jakob VI/I vil anerkjenne at hekser eksiterer, og at det er noe hele samfunnet må anerkjenne. I dette sitatet vises det også at Jakob VI/I referer til Bibelen ved å understreke at det engelske- og skotske samfunn ikke må gjøre den samme feilen som saddukeerne, nemlig benekte at trolldom finnes, og dermed benekte «herren din

⁷⁸ Levack, *Witch-hunting in Scotland*, 42-43.

⁷⁹ Jakob VI/I, *Daemonologie*, The Preface to the reader, 2.

Gud.»⁸⁰ Sitatet viser også at Jakob VI/I ser det som utvilsomt at hekser finnes og det de gjør er galt og må straffes. I en verden der det finnes både Himmel og helvete, finnes også Gud og hans motstander Satan. Gud har englene som sine undersåtter, mens Djevelen har demoner, hekser og trollfolk. I Jakob VI/Is øyne er det alltid Gud som vil seire. Det kunne virke som at kong Jakob VI/I ville bevise at han var Guds hellige stedfortreder på jorda, fordi han anså seg selv som Satans største fiende.

At Gud skal bekjempe Satan i kraft av en ydmyk konge. At Jakob VI/I knytter det hele til Bibelen, gjenspeiler også hans gudfryktige verdensforståelse, men hekser og «witchcraft» får også plass slik som her:

Bruken av ordet «witchcraft» er overnaturlig aktivitet, gjennomført av «hekser» i kraft av Satan. Ergo overnaturlige evner gitt av Satan til hekser, som forårsaker fysisk skade til den personen eller det objektet den var rettet mot. Utførelsen av *maleficium* ble også ansett som et de de mest grunnleggende elementene ved demonologien, og her sa Jakob VI/I seg enig, slik som kommer frem i andre bok her:

[...] But fra they be once in hands and firmance, have they any further power in their craft?
E. That is according to the form of their detention. If they be but apprehended and detained by any private person upon other private respects, their power no doubt either in escaping or in doing hurt is no less nor ever it was before. But if, on the other part, their apprehending and detention be by the lawful magistrate upon the just respects of their guiltiness in that craft, their power is then no greater than before than ever they meddled with their master. For where God begins justly to strike by his lawful lieutenants it is not in the devils power to defraud or bereave him of the office or effect of his powerful and revenging sceptre [...].⁸¹

I denne passasjen vises en tydelig referanse til til *maleficium*, eller skadegjørende magi, som både rådet i folketroen og i demonologien. Jakob VI/I hevder med dette at praktiseringen av skadegjørende magi var like ulovlig som annen form for magi. I tillegg til utførelsen av *maleficium* er det viktig å påpeke at selv utførelsen av nekromanti, som man trodde kloke

⁸⁰ Matt 22, 34-46.

⁸¹ Jakob VI/I, *Daemonologie*, bok 2, kap 6.

folk hadde evnen til, ble ansett som trolldom. I verket kommer dette særlig frem i første bok, der Philomates stiller et spørsmål til Epistemon, om Satan tar del i «*Magie or Necromancie.*» Her kommer det frem at også de som driver med nekromanti, står i ledtog med Satan og kan bli lurt av han.⁸² Dermed understreket Jakob VI/I at også kloke koner kunne straffes for hekseri.

2.3 Hva innebar det at verden på 1500-og 1600-tallet var befolket av demoner, og hvordan ble denne nye kunnskapen spredt?

Den gamle verden var i ferd med å gå ut på dato, og det var klare sammenhenger mellom synd, straff og ulykke. Det var rett og slett et samfunn som var fundamentert på noen grunnleggende verdier. Om verden faktisk var befolket av demoner og trollfolk var ikke så viktig. Det som faktisk hadde betydning var at datidens mennesker *trodde* på at verden var det. Til nå har det blitt vist at forestillinger om trolldom innenfor folketroen i Skottland og England trolldom i Skottland og England kong Jakob VI/I forestillinger om trolldom i stor grad overskygget alt annet, fordi han forstod utførelsen av trolldom som et personlig angrep mot kongehuset, en tråd jeg vil ta opp igjen i kapittel 4.

Så langt har det også blitt vist at kong Jakob VI/Is sterke innflytelse trådte derimot først og fremst i kraft i Skottland, men det skal ikke underdrives posisjonen han også etterhvert fikk i England. Aspektene jeg har gjennomgått i dette kapitlet, både de ulike ideologiske overbevisningene, de samfunnsmessige endringene og statsoverhodets egen religiøse overbevisning, la til rette for trolldomsprosessene. Nå som dette er etablert, vil det være lettere å forstå hvorfor det skotske og engelske rettssystemet anså trolldomssaker som alvorlige og av høy prioritering.

⁸² Jakob VI/I, *Daemonologie*, bok 1, kap 3.

3 Kapittel 3: Rettssystem og lovgivning i Skottland og England i tidlig moderne tid

Det er nesten umulig å skulle gjøre en analyse av de skotske- og engelske trolldomsprosessene uten å gå inn på det juridiske ved prosessene. Rettssystemet i Skottland og England var svært forskjellige, og kanskje det er derfor de skotske- og engelske trolldomssakene hadde så ulikt utfall. I likhet med hvordan trolldomsprosessene ofte resulterte, kan også den rettslige prosessen sammenliknes med en flamme-analogi. Det begynte ofte i det små, som ufarlige rykter, der det ble trodd at noen hadde utøvd trolldom. Deretter utviklet disse ryktene seg til å bli beskyldninger. Dersom det viste seg at beskyldningene var så alvorlige at de ble ansett som en forbrytelse, ble saken overlatt til rettsvesenet.⁸³ Slik som små glør kan blusse opp til å bli en flamme, kunne beskyldninger om trolldom og hekseri raskt eskalere til å bli en trolldomsprosess, men kun så lenge det fantes nok bevismateriale. Jo mer bevismateriale som fantes, desto større ble flammen som til slutt skulle ta liv av uskyldige mennesker som ble anklaget for å drive med trolldom.

For det moderne mennesket kan det i dagens samfunn fremstå som galskap, men for 1500-og 1600-tallets Skottland og England var heksejakten fundamentert på loven. Det er nettopp derfor heksejakten også var mulig. I dette kapitlet vil jeg ta for meg rettssystemet i Skottland og England på 1500-og 1600-tallet, med spesielt fokus på hvem som håndterte trolldomssakene, og drøfte om disse var lokale eller sentrale domstoler. Deretter vil jeg se på lovgivningen, belyse hvilken rolle den spilte i gjennomføringen av en trolldomssak og peke på de juridiske konsekvensene av en trolldomssak. Avslutningsvis vil jeg sammenlikne det skotske- og engelske rettssystemet og lovgivningen ved å drøfte aspekter som har blitt gjennomgått i løpet av kapitlet. Det er relevant å ha med et kapittel som redegjør for rettssystemet og lovene i Skottland og England, fordi det kan bidra til å forklare hvorfor heksejakten i Skottland var så intens, og hvorfor heksejakten i England ikke var det, eller var den? Mye av grunnlaget for de skotske trolldomsprosessene ble tilrettelagt av det skotske rettssystemet, og her er hvorfor.

⁸³ Levack, *Witch-hunting in Scotland: Law, Politics and Religion*, 15-16.

3.1 Det skotske rettssystemet:

Det skotske rettssystemet fulgte inkvisitorisk rettspraksis, som innebar at det var dommerne som ledet en etterforskning, og det var deres oppgave å fremskaffe bevis. Det inkvisitoriske rettsprinsippet stammet fra Inkvisisjonen, som var en religiøs institusjon som ble opprettet i av kirkelig domstoler, for å utrydde kjettere.⁸⁴ Dermed ble denne rettspraksisen ledet av geistlige, og slik var det også i Skottland. Forsamlingen av geistlige som ledet rettsaker i Skottland ble kalt for «The kirk», eller kirkelige domstoler.⁸⁵ I løpet av 1500-og 1600-tallet ble moralske og religiøse spørsmål, ikke minst trolldom stadig mer omstridt, og ifølge Normand og Roberts måtte kirken ta grep, ettersom de sekulære domstolene var likegyldige.⁸⁶ Om de sekulære domstolene var likegyldige til trolldom vil jeg derimot stille meg kritisk til, og dette skal jeg vise ikke stemte i løpet av dette kapitlet. En faktor som er viktig for denne argumentasjonen er at den juridiske praksisen i trolldomssaker, for ble disse styrt av lokale eller sentrale domstoler?

3.1.1 Juridisk praksis: lokale eller sentrale domstoler?

Brian P Levack hevder at rettssystems-utviklingene som skjedde mellom 1200-tallet- og 1500-tallet muliggjorde den hyppige forfølgelsen av hekser i det tidlig moderne Europa, særlig i Skottland.⁸⁷ Levack begrunner dette med fire faktorer. For det første trekker han frem institusjonaliseringen av inkvisisjonen, som førte til at det ble enklere å rettsforfølge hekser i Skottland. For det andre innebar inkvisitorisk rettsprinsipp ofte tortur, noe som gjorde det enklere å få frem tilståelser og oppgivelsen av navn på andre hekser som hadde deltatt.⁸⁸ For det tredje ervervet sekulære domstoler retten til å dømme i trolldomssaker, og tok derfor i stor

⁸⁴ Levack, *The witch-hunt in early modern Europe*, 80.

⁸⁵ Normand og Roberts, *Witchcraft in early modern Scotland*, 72.

⁸⁶ *Ibid.*, 75.

⁸⁷ Levack, *The Witch-hunt in early modern Europe*, 63.

⁸⁸ Levack, *The Witch-hunt in early modern Europe*, 64.

grad over for de geistlige domstolene. For det fjerde hevder Levack at det for det meste var lokale og regional domstoler som håndterte trolldomssakene.

Ifølge Brian P Levack ble den største andelen av trolldomssaker i Skottland foretatt av lokale myndigheter uten juridisk bakgrunn.⁸⁹ Dette er derimot en påstand jeg stiller meg kritisk til, ettersom de sentrale domstolene, og da særlig Jakob VI/I hadde betydelig innflytelse på North Berwick-prosessene. I likhet med Levack hevder også Julian Goodare at trolldomsprosessene i Skottland vanligvis ble håndtert av et lokalt ting ledet av en justiskommisjon, men Goodare understreker at dette ikke var tilfellet for North Berwick-prosessene.⁹⁰ Trolldomsprosessene knyttet til North Berwick ble derimot manøvrert av høystrett i Edinburgh.⁹¹ I likhet med Goodare hevder også historiker William E. Monter at kong Jakob VI/I hadde direkte innflytelse på North Berwick-prosessene, og Monter påpeker at Jakob var direkte leder av flere av rettssakene.⁹²

Til tross for at forskere som Levack hevder at North Berwick- prosessene ble håndtert av lokale domstoler, vil jeg i likhet med Goodare og Monter snarere argumentere for at det var høyesteretten i Edinburgh, ofte under kongens segl, som tok seg av disse type sakene i 1590-1592, og dette skal jeg begrunne ytterligere i kapittel 4. At situasjonen var annerledes for England, kan godt tenkes, men dette vil undersøkes nærmere i behandlingen av den juridiske praksisen i England.

Hvorvidt domstolene i Skottland var sentrale, er omstridt. Levack hevder dog at domstolene hadde verken juristutdannelse eller juridisk erfaring.⁹³ Til tross for dette har andre historikere som James Sharp påpekt at juristutdannelsen var viktig for riktig håndtering av trolldomssaker. Det kan likevel virke som at de som håndterte trolldomssakene i Skottland hadde en lærd bakgrunn, ettersom de kunne lese. At flere av de skotske trolldomsprosessene

⁸⁹ Levack, *Witch-hunting in Scotland*, 3.

⁹⁰ Julian Goodare, "The Framework for Scottish Witch-hunting in the 1590s", *The Scottish Historical Review* 81, no. 212 (October 2002): 240.

⁹¹ Goodare, "The Framework for Scottish Witch-hunting in the 1590s", 240.

⁹² Monter, «Skandinaviens häxväsande i ett engelsk-amerikanskt perspektiv», 368.

⁹³ Levack, *Witch-hunting in Scotland*, 3.

ble styrt av sentrale domstoler kommer også til syne gjennom loven som la fundamentet for de skotske trolldomssakene: The Witchcraft Act.

3.1.2 Lovgivning i skotske trolldomssaker:

Trolldom og hekseri ble forstått som *crimen exceptum*, en ekstraordinær forbrytelse mot kongeriket og Gud. Det kan derfor være mulig å anta at trolldom ble viet mye oppmerksomhet. Trolldom ble en lovbestemt forbrytelse i Skottland med trolldomsloven i 1563, The Witchcraft Act som lovfestet følgende:

Item, forsamekill as the quenis majestie and thre estatis in this present parliament being informit that the havy and abominabill superstitioun usit be divers of the liegis of this realme be using of witchcraftis, sorsarie and necromancie, and credence gevin thairto in tymes bygane aganis the law of God, and for avoyding and away putting of all sic vane superstitioun in tymes tocum, it is statute and ordanit be the quenis majestie and thre estatis foirsaidis that na maner of persoun nor persounis of quhatsumever estate, degre or conditioun thay be of tak upone hand in ony tymes heirefter to use ony maner of witchcraftis, sorsarie or necromancie, nor gif thame selfis furth to have ony sic craft or knowlege thairof, thairthrow abusand the pepill, nor that na persoun seik ony help, response or consultatioun at ony sic usaris or abusaris foirsaidis of witchcraftis, sorsareis or necromancie under the pane of deid, alsweill to be execute aganis the usar, abusar, as the seikar of the response or consultatioun; and this to be put to executioun be the justice, schireffis, stewartis, baillies, lordis of regaliteis and rialteis, thair deputis, and uthers ordinar jugeis competent within this realme with all rigour, having powar to execute the samin.⁹⁴

Loven konstanterte klart at i saker som omhandlet «witchcraftis, sorsareis or necromancie» skulle den anklagede alltid henrettes, og her understrekes det at også «stewartsis», hadde retten til å felle dom. Sagt med andre ord ga trolldomsloven alle i Stuart-slekten autoriteten til å henrette, og dermed fikk kong Jakob VI/I også avgjørende innflytelse i kraft av loven. Trolldomsloven, The Witchcraft Act som ble innført i 1563 resulterte i at trolldom ble ansett som en forbrytelse som førte til dødsstraff. Trolldomsloven skulle imidlertid ikke kun gjøre seg gjeldene for Skottland, men fra året Jakob VI overtok den engelske trone etter Elizabeth I

⁹⁴ *The Records of the Parliaments of Scotland to 1707*, K.M Brown et al eds (St Andrews, 2007-2023), A1563/6/9. Date accessed: 10. March.

og fikk tilnavnet Jakob I av England og Wales, trådte også trolldomsloven i kraft i England. Dog var ikke innholdet i trolldomsloven i Skottland og England likt, men dette vil jeg komme tilbake til senere. For å forstå påvirkningen lovgivningen hadde i Skottland, er det viktig å vende blikket bakover i tid, og se på konteksten for tilblivelsen av trolldomsloven, eller «The Witchcraft Act».

Det hele startet i 1560 da det skotske parlamentet gjorde protestantismen til den offisielle statsreligionen, i håp om å skape et gudfryktig samfunn. Da den protestantiske reformasjonen begynte å slå rot på slutten av 1500-tallet og ved starten av 1600-tallet, ble all form for magi og trolldom betraktet som en forbrytelse mot Gud, kongen, menneskeheten og samfunnsordningen i store deler av Europa.⁹⁵ Den skotske trolldomsloven fra 1563 anså all trolldom som en dødsforbrytelse, og derfor skulle alle som ble dømt for trolldom, henrettes gjennom ild og bål.⁹⁶ Ifølge trolldomsloven ble trolldom forstått med like høy alvorlighet som høyferræderi, og det var en annen forbrytelse, som også skulle begynne å forbindes med trolldom: katolisismen.

Da reformasjonen ble innført i Skottland i ble all form for katolsk tilbedelse forbudt.⁹⁷ Dermed ble det også ulovlig å resitere katolske bønner. At dette også ble ansett som en forbrytelse i praksis vil jeg gå nærmere inn på i kapittel 4. Her skal jeg vise at den ulovlige praktiseringen av den katolske tro i noen tilfeller ble benyttet som pressmiddel. Slik var det for Agnes Sampson, som ble beskyldt for å følge den katolske tro, en tro som Jakob VI/I ikke støttet.

I Skottland skyldtes mye av trolldomsoppfatningen både trolldomsloven, men også Jakob VI/Is *Daemonologie*, der han også i noen passasjer uttrykte egne meninger om lovgivningen, slik som her:

[...] treason against God, it is not only unlawful, but doubtlesse no [...] And so comparable for the sin of Witch-craft it selfe [...]

⁹⁵ Hagen, «Kibergheksene: Trolldomsprosessene i Kiberg på 1600-tallet», 60-61.

⁹⁶ Levack, *Witch-hunting in Scotland*, 3.

⁹⁷ Levack, *Witch-hunting in Scotland*, 11.

PH I. And what may a number then of guilty persons confessions, woork against one that is accused?
EP I. The assize must serve for interpretour of our law in that respect. But in my opinion, since in a mater of treason against the Prince, barnes or wives, or never so dishamed persons, may of our law serve for sufficient witnesses and proofes.”⁹⁸

I denne passasjen kommer det frem to holdninger som skulle få avgjørende konsekvenser for lovgivningen i både Skottland og England. For det første hevdet kong Jakob VI/I at trolldom både var forræderi mot kongen, men også mot Gud. Han skapte derfor et bilde av trolldom som en synd mot Gud, og dermed et tydeligere religiøst preg. Det er mulig at Jakob VI/Is «syndiggjøring» av trolldom også medførte at den enklere kunne knyttes til katolisismen. Til tross for at katolisismen i stor grad ble en forbudt religion, påvirke ikke dette den praktiske gjennomføringen av en trolldomsprosess i utgangspunktet.

3.1.3 Den praktiske gjennomføringen av en trolldomsprosess i Skottland

Ifølge Brian P. Levack var det ofte slik at en hekseanklage i Skottland begynte med en krangel, eller annen form for konflikt mellom to parter. Konflikten omhandlet ofte at noen hadde blitt mistenkt for å ha utført skadegjørende magi, for å hevne seg den andre parten i krangelen.⁹⁹ Dette kunne være så enkelt som at kua til naboen hadde sluttet å produsere melk, og at en i nabolaget ble anklaget for å stå bak. Ofte kunne det dreie seg om kvinner som anklagde hverandre.

I Skottland kan det også virke som at det var vanlig at anklagene oppstod på bakgrunn av skipsforlis, og historiker William E. Monter hevder at dette var en tradisjon som stammet Den trolldomsanklagede ble beskyldt for å stå bak skipsforlis. At den mistenkte også anklages for at magien ble utført i kraft av bønn eller kanskje heller ikke tilfeldig. Hvorfor dette var vanlig i skotsk rettspraksis kan komme av hvordan North-Berwick

⁹⁸ Jakob VI/I, *Daemonologie*, Bok 3, kap 6.

⁹⁹ Levack, *Witch-hunting in Scotland*, 15.

trolldomsprosessene begynte: at flere kvinner (og noen menn) ble anklaget for å stå bak et skipsforlis, og dette vil jeg vil komme tilbake til.

Ifølge Christina Larner spilte også ryktet makt en betydelig rolle for den trolldomsanklagede. Dersom den trolldomsanklagede var beryktet for trolldom, eller hadde et dårlig rykte på seg fra før, *mala fama* kunne den trolldomsanklagede være ille ute.¹⁰⁰ Hvilket rykte den trolldomsanklagede hadde fra før, eller den trolldomsanklagedes *mala fama*: dårlige rykte var en avgjørende faktor, som kunne skille mellom liv og død. I flere tilfeller veide rykter mer enn de faktiske anklagelsene gjort av naboer. I tillegg anså demonologer og jurister rykter som et tegn på trolldom.¹⁰¹ Rykter fungerte også som ypperste bevis i andre straffesaker, slik som innbrudd eller, tyveri for å erklære skyld. Mangelen på dårlig rykte kunne også falle den trolldomsanklagede til gode, men det finnes dog få tilfeller av dette. Jeg vil også etterhvert vise hvordan ryktet også spilte en avgjørende rolle for trolldomsprosessen mot Agnes Sampson og Anne Whittle, som jeg skal undersøke nærmere i kapittel 4.

Til tross for at det kunne se ut som at det var kvinner som anklagde hverandre, ofte basert på rykter, i likhet med Sogner vil jeg understreke at man ikke må glemme hvor stor betydning «myndighetene, nemlig prester, dommere og andre ledende menn i samfunnet som avgjorde om en hekserianklage skulle føre til rettsak, til dom og henrettelse.»¹⁰²

Lauren hevder at å anklage noen for trolldom i Skottland ikke var en måte å bli kvitt plagsomme naboer, eller en strategi for å utpeke noen som syndebukk i et samfunn.¹⁰³ Tas dette i betraktning i North Berwick-prosessene vil jeg derimot si meg uenig, ettersom den siste som ble dratt med i prosessene var Francis Stewart, den femte jarlen av Bothwell, og en av Jakob VI/Is største politiske motstandere. I dette tilfellet vil jeg derfor argumentere for at kong Jakob VI/I brukte trolldomsanklager som et politisk våpen mot sine største fiender, han brukte med andre ord trolldom som et middel for å utpeke «syndebukker» i samfunnet, og

¹⁰⁰ Larner, *Enemies of God*, 103.

¹⁰¹ Larner, *Enemies of God*, 103.

¹⁰² Sogner, "hekser og forfølgelse", 83.

¹⁰³ Lauren, "Witchcraft, Quarrels and women's work", 76.

rydde de av veien. Det var også på dette tidspunktet at North Berwick-prosessene stoppet opp, fordi myndighetene innså at prosessene hadde gått for langt da en jarl ble anklaget for trolldom.

Etter at den trolldomsanklagede hadde gjennomgått avhør uten å tilstå skyld, ble hun fengslet i menighetskirkens klokketårn. Det at man ble holdt fanget i et tårn, virker som en gjenganger, ettersom også North-Berwick «heksene» ble holdt i varetekt i en tollbod/tårn. Det var også her de i stor grad ble forhørt. Noen ganger klarte den trolldomsanklagede å hoppe fra tårnet, overleve, benekte for alt som hun har tilstått tidligere i rettsaken, og dø av skadene seinere.¹⁰⁴ Ved slike tilfeller ble saken først håndtert av burgh authorities (bymyndigheter), deretter ble saken anket til kongens råd i Edinburgh, slik at den på ny kunne stilles for retten. Det kunne også hende at den trolldomsanklagede døde før rettsaken rakk å finne sted, og da ble saken ofte kun henvist til i andre trolldomssaker med tilknytning til den avdøde.

For at saken skulle kunne videreføres til Edinburgh måtte de lokale myndighetene sende en petisjon til kongens råd med bevismateriale. Avhørsreferatet fungerte som et slikt bevismateriale. Det skrevne ord skulle altså benyttes som bevis, og var det nok hold i dette, ble saken ansett som gyldig. Selve bevismaterialet, vil jeg dog komme tilbake til i løpet av kapitlet, men fantes det nok bevis i anklagerens favør, fikk det brutale juridiske konsekvenser.

3.1.4 Juridiske konsekvenser

Dersom den trolldomsanklagede ble funnet skyldig under trolldomsprosessen i Skottland var de juridiske konsekvensene offentlig henrettelse først ved kvelning, deretter ild og bål.¹⁰⁵ I de fleste tilfeller ble de trolldomsdømte brakt til toppen ved Edinburgh slott, der de nærmest

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Laura Paterson, "Executing Scottish Witches" I *Scottish Witches and Witch-hunters*, red Julian Goodare (England: Palgrave Macmillian Uk, 2013), 205.

skulle lyse opp hele byen til frykt og til ettertanke. Likbålet som lyste opp rundt Edinburgh slott, skulle fungere som avlivningsmetode så vel som et eksempel til skremsel og etterfølgelse.

3.2 Det Engelske rettssystemet

Ifølge James A. Sharpe er kriminalitet et fenomen som må forstås ut ifra sin sosiale kontekst.¹⁰⁶ Slik er det også for rettssystemet i England, som gjennomgikk en rekke endringer på 1400- og 1500-tallet. Flere forskere vil hevde at «The Great European witch-hunt» essensielt var et rettslig problem. Et problem som skulle håndteres av juridiske instanser. England hadde et akkusatorisk rettssystem, som innebar at dommeren verken var anklager, eller hadde som oppgave å skaffe bevis.¹⁰⁷ Det kan virke som at dette gjorde det lettere å stille anklagede «heksere» for retten, til tross for at domstolen i England bestod av lekfolk, ikke profesjonelle dommere.¹⁰⁸

3.2.1 Juridisk praksis: lokal eller sentral domstol?

Ifølge E. William Monter gjorde den akkusatoriske rettspraksisen at juryen, bestod av dommere med en høyere sosial posisjon i samfunnet enn deres juridiske kunnskap.¹⁰⁹ Dette medførte også at aktorens ansvar var delt mellom lokale naboers innblanding, til innblanding fra naboene i byen, som: edsvoktere, nøytrale vitner og juryrepresentanter. I England kunne det virke som at anklagene stammet fra lokalt hold, mens meninger knyttet til den trolldomsanklagede etterhvert ble spredt til sentrale stemmer. Monter hevder også at

¹⁰⁶ Sharpe, *Crime in Early Modern England 1550-1750*, 15.

¹⁰⁷ Sharpe, *Crime in early Modern England 1550-1750*, 56-57.

¹⁰⁸ Levack, *Witch-hunting in Scotland*, 2.

¹⁰⁹ William E Monter, «Skandinaviens häxväsende i ett engelsk-amerikanskt perspektiv», i *Häxornas Europa 1400-1700: historiska och antropologiske studier*, red. Bengt Ankarloo og Gustav Henningsen (Lund: Bloms Boktryckeri AB, 1987), 365.

dette førte til at innholdet i anklagelsene ofte speilet folketro, og derfor anså dommerne utførelsen av *maleficium* som viktigere bevis, enn djevelpakt. Om dette var tilfellet for trolldomssaken jeg undersøker fra England, skal belyses nærmere i kapittel 4. Til tross for dette kommer djevelpakten frem i avhørene av Anne Whittle, og derfor kan det snarere argumenteres for at disse anklagene var preget av de lærdes forestillinger. Argumentet kan styrkes ytterligere ved at det også dukker opp forestillinger om heksesabbat i både avhøret og rettsaken av Anne Whittle. Ifølge Monter gjorde den engelske rettspraksisen at aktorens beslutninger ble dratt mellom lokale individer og sentrale.

I 1597 bestemte kong Jakob VI/I at kongens råd (Privy Council) skulle vurdere søksmål fra lokale domstoler, som ville renske bort hekser, og at alle trolldomssaker skulle håndteres av Skottlands anke-domstol (The Court of Justiciary).¹¹⁰

Assisdomstole og kvartalsretten var de rettsinstansene som utgjorde grunnlaget for strafferettssystemet i England. I utgangspunktet var disse plassert i sentrale grevskap i England og Wales, og saker ble kun tatt opp på det lokale tinget to ganger årlig, da dommere fra høyesterett fra London besøkte og ledet sakene. Denne rettsinstansen håndterte i hovedsak eiendomssaker, men fikk etterhvert også ansvaret for forbrytelser som: drap, tyveri, voldtekt, barnedrap, og trolldom.¹¹¹

Hvem som håndterte sakene varierte fra landsby til landsby. Likevel ble domstolene i England kalt for «*azzise courts*», eller assisterte domstoler, og disse ble ofte sendt fra London.¹¹² De assisterte domstolene skulle få i gang en rettsak under kongelig jurisdiksjon, og de hadde med andre ord kongens velsignelse. Ifølge Sharpe var det slik at de assisterte domstolene skulle videreformidle de sentrale myndighetenes bekymringer til de lokale.¹¹³

¹¹⁰ Monter, «Skändinaviens häxväsende I ett engelsk-amerikanskt perspektiv», 366; Lerner, *Enemies of God*, 36, 63.

¹¹¹ Sharpe, *Crime in Early Modern England: 1550-1750*, 23.

¹¹² Sharpe, *Crime in Early Modern England 1550-1750*, 23.

¹¹³ Ibid.

Trolldomssakene ble håndtert av jurister, såkalte fredsdommere og det fantes en konvensjon som ikke tillot disse å ta for seg saker fra eget grevskap.¹¹⁴ Derfor måtte det alltid innhentes assisterte dommere fra et annet grevskap. De tre fellesrettslige domstolene i Westminster var utpekt av kronen og hadde som oppgave å høre på straffesaker på tinget. I tillegg til å håndtere trolldomssaker påpeker hevder Sharpe at de lokale fredsdommerne bidro til å innhente bevismateriale over en lengre periode.¹¹⁵ Dette skal jeg vise stemte for Englands tilfelle i analysen senere i kapittel 4. Fredsdommerne kunne både være lekfolk, men også geistlige, og ofte var det slik at de var prester.

Levack hevder altså at de engelske trolldomssakene ble ledet av sentrale domstoler i England, som reiste til landsbygda.¹¹⁶ I likhet med Levack vil jeg derfor hevde at de engelske trolldomsprosessene ble ledet av sentrale domstoler. Imidlertid var det ikke sikkert at dette var tilfellet for de engelske trolldomsprosessene som en helhet. Likevel vil jeg argumentere for at trolldomsprosessene i Lancaster i 1612 var en prosess som til forskjell fra North Berwick-prosessene ikke ble satt i gang av sentrale myndigheter fra start, men der de sentrale myndigheter håndterte saken til slutt. Jeg vil derfor også hevde at flere av de engelske trolldomssakene ble styrt av sentrale domstoler, slik som Pendle-prosessene i 1612. Dermed vil jeg påpeke at også denne trolldomsprosessen kan illustrere ovenfra-og-ned-teorien.

I noen tilfeller ble trolldomssakene håndtert på illegalt vis ved at landsbybeboerne tok saken i egne hender. Ifølge Brian P Levack slo myndighetene hardt ned på landsbyens egen håndtering av trolldomssaker, fordi ved å ta saken i egne hender, utfordret de myndighetenes egen autoritet.¹¹⁷ Dette kan også indikere at trolldomsprosessene også i England ble elitestyrt.

Det er også viktig å presisere at min argumentasjon om at det var sentrale domstoler i engelske trolldomsprosesser, kun gjelder for trolldomssaken jeg ser på. Hvorvidt dette var tilfellet for alle trolldomssaken i England i tidlig moderne tid er nødvendigvis ikke riktig. I

¹¹⁴ Levack, *Witch-hunting in Scotland*, 63.

¹¹⁵ Sharp, «Introduction: The Lancashire witches in historical context» I *the Lancashire witches: Histories and stories*, red. Robert Poole (Manchester: Manchester University Press, 2002), 2.

¹¹⁶ Levack, *Witch-hunting in Scotland*, 3.

¹¹⁷ Levack, *The Witch-hunt in early modern Europe*, 63.

hovedsak var håndteringen av troldomsprosessene fundamentert på loven, men i England hadde troldomsloven et litt annet innhold.

3.2.2 Lovgivning i engelske troldomssaker

Da Jakob VI/I overtok den engelske tronen, og Skottland inngikk i en personalunion med England, ble troldomsloven Witchcraft Act slik den var kjent i Skottland, overført til England. Dog hadde den et litt annet innhold, for troldom ble ikke ansett som en forbrytelse med dødsstraff.¹¹⁸Ifølge Levack kunne de juridiske konsekvensene av en troldomsprosess i England være å havne i fengsel i noen år, men hadde den troldomsanklagede forårsaket noen andres død, skulle hekse i tråd med loven, henrettes.

Til tross for dette eksisterte det allerede en troldomslov her, som hadde blitt innført av det engelske Parlamentet i 1542. I 1604 signerte Jakob VI/I en troldomsvedtekt som gjorde all interaksjon med demoner straffbart.¹¹⁹ Dermed kunne også de som ble anklaget for å stå i ledtog med Satan, bli dømt for troldom. Til tross for den økende skepsisen til troldom i England, gjorde lovgivningen det enklere å sette i gang en heksejakt, og den kunne utspille seg på denne måten.

3.2.3 Den praktiske gjennomføringen av en troldomsprosess i England

Året er 1604 og en kvinne stilles for retten på det lokale tinget, for å ha begått et mord. Ikke på den tradisjonelle måten, men gjennom troldom. I over lengre tid har det florert et rykte om at hun har kurerert flere i landsbygda, men den siste som oppsøkte henne, døde på uforklarlig vis. Hun har derfor blitt beskyldt av en nabo for å ha myrdet hennes mann ved bruk av troldom. Den troldomsanklagede kvinnen protesterte og det ble utløst en høylytt

¹¹⁸ Levack, *Witch-hunting in Scotland*, 3.

¹¹⁹ Ibid.

krangel mellom disse to. Krangelen ble overhørt og de ble begge brakt til avhør, den avdøde mannens kone anklaget den andre kvinnen. Det viser seg at kvinnen som har blitt anklaget for trolddom har hatt et rykte på seg for å vært en klok kone, som kunne kurere sykdommer. Hun erklæres skyldig for drap ved trolddom etter at flere vitner har kunnet bekrefte historien, og dømmes til døden ved henging.

Akkurat slik kunne en troldomsprosess utspille seg i England i tidlig moderne tid. Heksejakt ledet ikke alltid til en troldomsprosess, men i de tilfellene utfallet ble slik, var det flere ledd. Ifølge Macfarlane var troldomsanklager et vanlig innslag i bylivet i England, og han påpeker at det ofte kunne være naboer av den troldomsanklagede, som stod for anklagene.¹²⁰ Anklagelsene oppstod på grunn av en krangel, og slik som ble nevnt i kapittel 2, stammet anklageren og anklager fra to forskjellige sosiale sjikt. Bakgrunnen for krangelen hadde sammenheng med den troldomsanklagedes sosiale posisjon, og man nølte med å gi almisser til heksene, som det i England ble trodd var fattige og ensomme kvinner.¹²¹

Dersom noen ble beskyldt for å ha begått en forbrytelse, ble det opprettet en tiltalebeslutning. Dette var et offentlig anklagedokument, som ofte bestod av forsvar, kjennelse og dom.¹²² Tiltalebeslutninger inneholdt navnet på den troldomsanklagede, også kallenavn, yrket, tilhørende prestegjeld, datoen for- og hva den antatte forbrytelsen (etter regjeringsår) innebar og hvem som var offer for forbrytelsen. Ikke minst en liste med påtalevitner. I tiltalebeslutningen ble også alle undersøkelser og vitneforklaring samlet sammen. Vitneforklaringen og undersøkelsene av den siktede ble ofte skrevet for hånd. Det var dog noen andre som bestemte hvilke juridiske konsekvenser den troldomsdømte skulle få.

¹²⁰ Macfarlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England*, 30.

¹²¹ Burke, «Det komparative studiet av Europas häxväsende», 373.

¹²² Sharpe, *Crime in Early Modern England*, 35-36.

3.2.4 Juridiske konsekvenser for den trolldomsdømte

I England behøvde ikke de juridiske konsekvensene ved en trolldomssak være offentlig henrettelse, og dette skyldes hvordan trolldomsloven var utformet i England. Ifølge Levack lovfestet trolldomsloven fra 1563, som etterhvert ble erstattet med en liknende lov fra 1604, at ved enkelte trolldomsanklager var straffen fengsel, ikke henrettelse.¹²³ Til tross for dette understreket loven at ved dødsforbrytelser, samme om den hadde blitt utført ved bruk av trolldom, skulle den dømte henrettes. Henrettelsen ble gjort ved henging, aldri eller sjelden gjennom ild og bål.

3.3 En sammenlikning av rettssystemene

Brian P. Levack hevder at heksejakten i Europa har gått i bølger. Det startet med en gradvis økning på 1400-tallet, etterfulgt av en liten reduksjon ved begynnelsen av 1500-tallet. Deretter oppstod det en dramatisk økning på slutten av 1500-tallet og ved starten av 1600-tallet, og til slutt en gradvis nedgang på slutten av 1600-tallet og ved begynnelsen av 1700-tallet.¹²⁴ Levack hevder at alle hekseforfølgelsene ble ansett for å være en del av én større rettslig prosess som kun fant sted i tidlig moderne tid.¹²⁵ Jeg vil her si meg enig med Levack ved å påpeke at da Jeanne d'Arc ble brent i Rouen i 1431 var det kun for kjetteri, ikke trolldom.

Til tross for at det i løpet av 1400- og 1500-tallet hadde utviklet seg store forskjeller mellom skotsk og engelsk lov, var det ikke slik til å begynne med. Ifølge Brian P Levack fantes det faktisk en del likhetstrekk mellom det skotske- og engelske rettssystemet, ettersom engelsk lov hadde hatt stor innflytelse på den skotske gjennom middelalderen.¹²⁶ Forskjellen lå derimot i selve gjennomføringen av rettsaker i det skotske rettssystemet, slik som har blitt

¹²³ Levack, *Witch-hunting in Scotland*, 3.

¹²⁴ Levack, *The Witch-hunt in early modern Europe*, 1.

¹²⁵ *Ibid.*, 1-2.

¹²⁶ Levack, *Witch-hunting in Scotland: Law, Politics and Religion*, 2.

vist ved at Skottland fulgte en inkvisitorisk rettspraksis, mens England fulgte en akkusatorisk rettspraksis. Som vist, resulterte dette til at bruken av tortur forekom som en naturlig del av avhørsprosedyren.

Macfarlane dro derfor den slutning at økningen av trolldomsprosesser var knyttet til en fattigdomskrise. Macfarlane hevder at trolldom/hekseri var et redskap for dyptliggende sosial endring.-

Beskyldninger om trolldom var en måte å rasjonalisere det å avstå fra å gi almisser.

Christina Larner hevder at det foregikk en moralsk panikk, at man forsøkte å finne de som avvikende i samfunnet. Larner hevdet at dette var et uttrykk for de sentrale myndighetenes behov for å legitimere

Robert Muchembled utarbeidet en «akkulturasjonsmodell», som belyste hvilken rolle trolldomsprosessene spilte for eliten, og hvilke forestillinger de formidlet til lokalsamfunnet og en verden preget av reformasjonen og fyrsters enevelde.¹²⁷

Larner hevder at England opplevde mildere trolldomsforfølgelser med færre henvisninger til diabolisme (Satantilbedelse og djevlepakt).¹²⁸

I England var det dommeren som bestemte straff, til forskjell fra Skottland der man forholdt seg til loven.¹²⁹ Ifølge Levack var den største forskjellen mellom hvordan trolldomssaker ble håndtert i Skottland og England at det var sentrale domstoler som håndterte de engelske sakene, og lokale domstoler som håndterte de skotske. I løpet av kapitlet har jeg derimot bevist at dette ikke var tilfellet for verken North Berwick-prosessene i 1590-1591, eller for Pendle-prosessene i Lancaster i 1612. Det er imidlertid riktig at prestene hadde betydeligere

¹²⁷ Ibid., 374.

¹²⁸ Larner, *Enemies of God*, 197

¹²⁹ Sharpe, *Crime in Early Modern England 1550-1750*,

rolle innenfor rettssystemet i Skottland enn England, men at sakene jeg ser på utfoldet seg litt annerledes.

Et annet likhetstrekk mellom dem som har blitt vist var at trolldom etterhvert ble ansett som høyforræderi i både Skottland og England, og mye av grunnen til dette skyldes Jakob VI/Is *Daemonologie*

Det kan dog argumenteres for at en stor forskjell mellom Skottland og England var at de assisterte domstolene i England reiste ut på de lokale tingene for å håndtere trolldomssaker. Dette var en praksis som ikke hadde begynt å slå rot i Skottland, og de trolldomsanklagede ble snarere brakt inn til Edinburgh for å bli avhørt der. Det bør likevel nevnes at dette muligens kun var et tilfelle for de trolldomsanklagede i North Berwick-prosessene i 1590-1591, så dette er en påstand som kun gjelder for saken jeg ser på. Ifølge Levack var den juridiske praksisen av så stor betydning at da de skotske dommerne begynte å reise ut til landsbyene, slik som hadde blitt gjort i England, begynte antall trolldomssaker som endte med henrettelse å avta.¹³⁰

3.3.1 Avhør og tortur

Som trolldomsanklaget måtte man ofte gjennomgå flere avhør før rettsaken skulle finne sted, og slik var det i både Skottland og England.¹³¹ Konkret hva den trolldomsanklagede gjennomgikk i forkant av- og under avhørene kan derimot være vanskelig å fastslå. I Skottland var bruken av søvntortur og heksepricking gjengangere.¹³² Etersom det skotske rettssystemet var basert på inkvisitorisk rettsprinsipp ble tortur forstått som en naturlig del av rettsprosessen. I England var derimot bruken av tortur, for å frembringe tilståelser under avhør og rettsaker ulovlig. Dette betød nødvendigvis ikke at det ikke forekom tortur under avhør, slik jeg skal vise i lys av avhørene av Anne Whittle i kapittel 4.

¹³⁰ Levack, *Witch-hunting in Scotland*, 3.

¹³¹ *Ibid.*, 127.

¹³² Normand og Roberts, *Witchcraft in early modern Scotland*, 99.

På 1500-og 1600-tallets Skottland ble ikke søvntortur ansett som tortur av myndighetene, men snarere en naturlig del av avhøret.¹³³ Søvnmangel førte ofte til hallusinasjoner, som medførte at den troldomsanklagedes forklaringer faktisk kunne bære preg av mystiske skikkelser og irrasjonelle handlinger.¹³⁴ I dagens samfunn er søvntortur derimot noe som anses som tortur, og derfor vil det forstås med like høy alvorlighetsgrad som hekseprikking. Om den troldomsanklagede ble torturert under avhørene, vitner ofte dessverre ikke rettsdokumentene i tiltalen noe om. Likevel er det mulig å anta at flere ble utsatt for søvntortur i Skottland, ettersom denne torturmetoden ble anvendt som en del av avhørsprosedyrene.

Leser man derimot andre kilder, som pamfletten *News from Scotland* fra 1591, gis det et inntrykk av at avhørsprosessene var regelrett blodige. Bruken av pamfletter som kildemateriale er derimot som tidligere drøftet problematisk, ettersom de ikke kan brukes som en reell beretning av hva som faktisk skjedde. Det er igjen viktig å presisere at *News from Scotland* ble distribuert i en tid der heksejakten fremdeles pågikk. Nettopp derfor er det viktig å ta i betraktning at pamfletten er et historisk produkt, som former og produserer fortiden. Hva som er historisk korrekt og hva som er oppfunnet vil derfor alltid være problematisk.

Når man skal undersøke et verks tilblivelseshistorie er det viktig å bemerke seg verkets utgivelsesdato, kontekst, innhold, hvem forfatteren bak verket var og hans formål med verket. Til tross for at pamfletten handler om hekseri, er den en av de kildene som uttrykker mest propaganda, og dette skyldes antakelig det politiske bakteppet for verket. Pamfletten ble skrevet i en tid da North Berwick-prosessene (1590-1591) stod på som verst, og flere fikk erfare disse troldomsprosessene tett på kroppen, slik som Agnes Sampson.

¹³³ Normand og Roberts, *Witchcraft in early modern Scotland*, 99.

¹³⁴ Clark, *Thinking with Demons: The idea of Witchcraft in early modern Europe*. (Oxford: Oxford University Press), 182-184.

Ifølge Normand og Roberts er det også alltid problematisk at man ikke vet hva som faktisk skjedde og hva som ble oppfunnet.¹³⁵ At det heller ikke er oppført noen forfatter bak pamfletten, gjør det dog vanskeligere å spore én stemmes politisk agenda. Det kan heller være godt mulig at det stod *flere* stemmer bak pamfletten. Noen ganger kunne det være forleggeren som ble skrevet ned som forfatter, men som ikke stod bak verket selv. Dog er en mulig forfatter bak verket Sir James Melville eller Mester James Carmichell en prest fra Haddington, som også var en av kong Jakob VI/Is rådgivere.

Til tross for at både forfatteren bak pamfletten er ukjent og at innholdet ikke nødvendigvis stemmer med virkeligheten, kan den likevel brukes som en levning, for å vise til, eller illustrere at pamfletten skapte panikk i Skottland og England i tidlig moderne tid.¹³⁶ Derfor er det ikke nødvendigvis hva pamfletten eksplisitt sier, men hva som kan leses mellom linjene som er interessant, slik som her:

She gave him no answer. Nevertheless, her master, to the intent that he might the better try and find out the truth of the same, did with the help of others torment her with the torture of the pilliwinks upon her fingers, which is a grievous torture, and binding or wrinching her head with a cord or rope, which is most cruel torment also, yet would she confess anything.¹³⁷

I dette sitatet velger jeg å anta at «she» er den trolldomsanklagede, og at «her master» bør forstås som torturisten, dermed vitner pamfletten om at det ble brukt tortur under avhøret av anklagede trollfolk i Skottland. Til tross for at det snakkes tydelig om tortur beviser ikke dette

¹³⁵ Normand og Roberts, *Witchcraft in early modern Scotland*, 290.

¹³⁶ Christina Lerner, *Witchcraft and Religion: the Politics of Popular belief* (London: Basil Blackwell, 1984), 15.

¹³⁷ *Newes from Scotland, Declaring the Damnable Life and Death of Doctor Fian a Notable Sorcerer, Who was Burned at Edenbrough in Ianuary Last. 1591. which Doctor was Regester to the Diuell that Sundry Times Preached at North Barrick Kirke, to a Number of Notorious Witches. with the True Examination of the Saide Doctor and Witches, as they Vttered them in the Presence of the Scottish King. Discovering how they Pretended to Bewitch and Drowne His Maiestie in the Sea Comming from Denmarke, with such Other Wonderfull Matters as the Like Hath Not been Heard of at any Time. Published According to the Scottish Coppie.* London: Printed [By E. Alde] for William Wrigth, 1592. <https://www.proquest.com/books/newes-scotland-declaring-damnable-life-death/docview/2248504197/se-2>.

at trolldomsanklagede, slik som Agnes Sampson, ble utsatt for denne utholdelige smerten i virkeligheten. Sitatet kan derimot heller vise at North Berwick- trolldomsprosessene ble hauset opp, og at pamflettforfatteren muligens ønsket å fremstille den skotske rettspraksisen med bruken av tortur som hard og brutal. Dersom dette var tilfellet kunne dette skremme den engelske befolkningen til å unngå å utføre trolldom. Spørsmålet som imidlertid må stilles er om det var de harde trolldomsprosessene i Skottland som skapte panikk, eller om det faktisk var troen på at noen kunne stå i ledtog med Satan. Her var antakelig svaret en kombinasjon av begge, for ingen ønsket å utsettes for tortur, og flere var av den tro at noen faktisk kunne være i Satans kontroll. At flere av de geistlige- og verdslige lærde trodde dette har blitt vist tidligere i kapittel 2, men forestillingene om Satan og satanspakt kom også frem under bevisføringen.

3.3.2 Bevisføring

For at det kunne opprettes en trolldomssak måtte det finnes nok bevis, og det viktigste beviset var ofte den muntlige tilståelsen. Ifølge Levack kunne heller ikke de lokale myndighetene i Skottland opprette en trolldomssak, dersom de ikke fikk en tilståelse fra den trolldomsanklagede.¹³⁸ For at det imidlertid skulle komme frem en tilståelse måtte det ofte tortur til. Det er derfor fornuftig å anta at bevisføringen i trolldomsprosessene i Skottland ofte hang sammen med bruken av tortur. I England var det derimot ikke slik, og Levack hevder at dommerne verken behøvde en muntlig tilståelse som bevis for å opprette trolldomssak, eller for å felle dom.¹³⁹ Likevel vil jeg hevde at tilståelsen også virket av betydning i England, ettersom dette verbet ble hyppig benyttet i engelske trolldomssaker, slik jeg skal vise senere i analysen av trolldomsprosessen mot Anne Whittle i 1612. Hvorvidt tilståelsene også i dette tilfellet kom frem ved hjelp av tortur, er heller ikke utenkelig.

Dersom den trolldomsanklagede ikke kom med en muntlig tilståelse, benyttet man seg av indisiebevis. Indisiebeviset var et bevis som ikke direkte kunne felle en anklaget, men som økte sjansene for dette betydelig, slik som vannprøven. Vannprøven gikk ut på at den

¹³⁸ Levack, *Witch-hunting in Scotland*, 3.

¹³⁹ Levack, *Witch-hunting in Scotland*, 3.

trolldomsmistenkte ble kastet ut i vann med hendene og føttene bundet. Dersom personen fløt, impliserte dette skyld, ettersom vann ble ansett som hellig, og som frastøtte det urene fra seg.¹⁴⁰ Om den trolldomsanklagede derimot sank, var dette tegn på uskyld, og da ble man raskt dratt opp på land igjen. Vannprøven bør også forstås som tortur, ettersom den som ble kastet ut i vannet mest sannsynlig opplevde et sterkt sjokk, og i noen tilfeller druknet.

At det ble trodd at hekser tilba Satan og hadde en pakt med han, hadde også sammenheng med både bevisføringen og tortur. Å tilstå at man hadde en pakt med djevelen var et bevismateriale som kunne være avgjørende om den trolldomsanklagede ble dømt skyldig, eller ikke i Skottland. Tilståelsen av djevelpakt førte også til at undersøkeren lette etter et merke på kroppen: djevelens merke. Djevelmerket fungerte også ofte som et bevis på at noen var en heks. Etter djevelpaktinngåelsen, merket Djevelen sine undersåtter med et merke. I Skottland og England var det derfor vanlig å benytte seg av hekseprikking som metode for å finne et slikt merke på kroppen.¹⁴¹ Det fantes offentlige hekseprikkere som reiste rundt og prikket trolldomsmistenkte, ved å stikke dem med en stor nål rundt på kroppen.¹⁴² Dersom merke, der Satan hadde satt sitt preg ble funnet, ble den trolldomsmistenkte automatisk ansett som skyldig. Kvinner kunne bli tvangsbarbert, ettersom hår kunne skjule Satans merke.

3.4 Var de skotske trolldomsprosessene egentlig så mye verre enn de engelske?

Om de skotske trolldomsprosessene var så mye verre enn de engelske kan diskuteres, men i løpet av kapitlet har det blitt vist at de hadde flere likhetstrekk enn man skulle tro. Ettersom det var rettsbetinget å bruke tortur i de skotske trolldomssakene, hevder Levack at torturen ble oftere brukt i Skottland enn i England, og at prosessene derfor var mer brutale.¹⁴³ Levack påpeker likevel at tortur alene ikke kunne forklare hvorfor trollfolk og hekser tilstod for å stå bak forbrytelser de aldri hadde utført. Til tross for at flere liv gikk tapt under de skotske trolldomsprosessene enn de engelske, blir det problematisk å diskutere om hvilken av dem

¹⁴⁰ Willumsen, «Trollkvinnen som fiendebilde», 104.

¹⁴¹ Normand og Roberts, *Witchcraft in Early Modern Scotland*, 99.

¹⁴² Willumsen, «Trollkvinnen som fiendebilde», 104-105.

¹⁴³ Levack, *Witch-hunting in Scotland*, 3.

som var verst, eller mest brutale. Dersom det kun ses på statistikken av antall trolldomssaker som ledet til henrettelse, vil jeg uten tvil si meg enig i med Levack at de skotske trolldomsprosessene var mye mer omfattende, og at flere liv gikk tapt. Likevel vil jeg hevde at de skotske og engelske trolldomsprosessene ikke må forstås som en helhet, men som mange små enkelthendelser, der sakene varierte fra land til land, men også fra kontekst til kontekst. Jeg vil derfor hevde at det er hvilke aspekter som legges til grunn, som kan besvare *i hvilken grad* de var verre, eller ikke. Det kommer helt an på hvilket perspektiv man ser prosessene fra, og hvilke faktorer som legges til grunn.

Hadde spørsmålet blitt stilt annerledes, og heller blitt rettet mot de spesifikke trolldomsprosessene som jeg behandler i oppgaven, ville også mitt svar vært annerledes. I mitt tilfelle er det derfor mer naturlig å stille seg spørsmålet: *Var de skotske North Berwick-prosessene i 1590-1592 egentlig så mye verre enn de engelske Pendel-prosessene i Lancaster i 1612?* Også her vil svaret være basert på hvilke faktorer som legges til grunn, og hvilke perspektiver trolldomssakene ses fra. I tillegg blir det igjen problematisk, og det kan være riktigere å konkludere med *i hvilken grad* de var verre, ikke at de skotske og engelske trolldomsprosessene var enten eller. Jeg vil derfor argumentere for at det ikke er mulig å anse denne problemstillingen som et spørsmål som kan besvare med enstavelserne: ja, eller nei. Svaret er dog like sammensatt som spørsmålet. Det kommer an på øyet som ser.

Til nå har det blitt vist hvordan rettssystemet i Skottland og England fungerte i praksis, og det vil derfor være lettere å forstå hvilken rolle dette spilte i trolldomsprosessen mot Agnes Sampson i 1590-1591 og Anne Whittle i 1612

4 **Kapittel 4: Analyse av trolldomssak fra Skottland og England**

I perioden 1590-1592 raste North-Berwick- prosessene, en serie av trolldomsforfølgelser i den skotske byen North Berwick. Her ble flere antatte «trollfolk» stilt for retten i Edinburgh, og fikk erfare kong Jakob Stuart VI's (1566-1625) vrede. En av de trolldomsanklagede var enken Agnes Sampson fra East Lothian, og hennes skjebne skulle sette spor. I 1612 oppstod det på ny en trolldomspanikk, der tolv mennesker ble fengslet og forhørt i den engelske byen Lancaster. Disse menneskene ble beskyldt for å ha drevet med trolldom, og denne gangen var det enken Anne Whittle som ble brakt frem i søkelyset.

Forskere som Lawrence Normand og Gareth Roberts har tidligere påpekt at North Berwick-prosessene og trolldomsprosessene i Lancaster i 1612 oppstod på bakgrunn av flere sosiale, politiske og økonomiske faktorer.¹⁴⁴ Likevel hevder de at også kong Jakob VI's personlige oppfattelser av «hekser» og «trolldom» burde tildeles en betydelig rolle, en påstand jeg støtter meg til. En av årsakene er at Jakob VI regjerte i en tid preget av politiske uroligheter, der frykten for konspiratører og forrædere var en sentral del av en monarks hverdag. At påståtte hekser også kunne stå bak et komplott mot kongen var derfor ikke utenkelig.

I dette kapitlet ønsker jeg å gå i dybden på trolldomsprosessen mot Agnes Sampson, som foregikk senhøsten 1590-1591 i Edinburgh, og trolldomsprosessen mot Anne Whittle i Lancaster i 1612. Jeg har valgt nettopp disse trolldomssakene fordi de bidrar til å eksemplifisere ovenfra-og-ned teorien på en verdifull måte, men noe ulikt. Ovenfra-og-ned teorien bygger som tidligere nevnt på at heksejakten i Skottland og England var elite- og statsstyrt, og at ofrene som ble utpekt, som regel stammet fra et lavere samfunnssjikt, slik som Agnes Sampson og Anne Whittle.¹⁴⁵ Trolldomssakene ble altså drevet av statsapparatet, som på 1500- og 1600-tallet enten var kongen, eller hans hoff.

¹⁴⁴ Lawrence og Roberts, *Witchcraft in Early Modern Scotland*, 50

¹⁴⁵ Julian Goodare, "Witch-hunting and the Scottish State" I *The Scottish Witch-hunt in Context* (Manchester: Manchester University Press, 2002), 122-145.

Ettersom det finnes flere delbestander i skotske og engelske trolddomssaker, har jeg valgt å strukturere kapitlet i den rekkefølgen denne type kriminalsak ofte ble håndtert. Jeg vil derfor begynne med å se på faktorer som gjorde at de mistenkte ble utpekt, altså *bakgrunnen* for anklagene mot Agnes Sampson og Anne Whittle. Deretter vil jeg gjøre en analyse av *avhøret* og *rettsaken* som ble utført med fokus på hvilke troldomsforestillinger som kom til syne hos avhørerne. I behandlingen av rettsaken vil jeg også trekke frem hvilket bevismateriale som gjorde at saken ble ført for retten. Avslutningsvis vil jeg drøfte hvilke konsekvenser rettsaken fikk og hvilke henrettelsesmetoder som ble benyttet. Troldomsprosessen mot Agnes Sampson og Anne Whittle er nettopp type saker som ble styrt av staten, og ifølge avhøret og rettsreferatene av Agnes Sampson hadde kong Jakob VI selv betydelig innflytelse fra sakens begynnelse til slutt. I troldomsprosessen mot Anne Whittle, hadde derimot ikke Jakob VI/I like stor påvirkning, men dette skal jeg komme tilbake til i løpet av kapitlet. Er det likevel de lærdes tankegods inspirert av Kong Jakob VI/Is *Daemonologie* som gjenspeiles i *avhøret* og *rettssaken* av Agnes Sampson og Anne Whittle?

4.1 Troldomsprosessen mot Agnes Sampson 1590-1591

Før jeg kan gjøre en nærmere analyse av troldomsprosessen mot Agnes Sampson er det relevant å drøfte bakgrunnen for disse anklagene, og det kan virke som at det også var slik Jakob VI/I begynte å frykte trolddom og hekser. Til tross for påstandene nevnt ovenfor var det ikke slik at kong Jakob VI/I hadde en troldomstro, eller frykt i utgangspunktet, men dette skulle etterhvert endres drastisk.

4.1.1 Bakgrunnen for anklagene- en konspirasjon mot kongen

Det hele begynte etter at ekteskapsavtalen mellom Jakob VI og prinsesse Anne av Danmark (1574-1619) ble inngått i 1589. Ekteskapet var en perfekt allianse, som skulle styrke Skottlands politiske situasjon, og på samme tid sette Danmark-Norge på det skotske kartet.¹⁴⁶

¹⁴⁶ Normand og Roberts, *Witchcraft in Early Modern Scotland*, 1.

Transporteringen av prinsessen over til Skottland høsten 1589, skulle derimot by på en rekke problemer, og da den skotske ambassadøren meddelte at et av prinsessens flaggskip *Gideon* gikk lekk grunnet kraftige stormer, begynte Jakob VI å mistenke at det var trollfolk som stod bak.¹⁴⁷ At prinsessen ble værfast i Oslo gjorde heller ikke situasjonen bedre, og da Jakob VI selv forsøkte å reise til sin brud i Norge, ble skipet drevet tilbake av en uventet storm.¹⁴⁸ Etter flere forsøk ankom han endelig Norge og fikk møte sin brud, men frykten for trolldom begynte å skape store mistanker om at stormene ikke kunne være naturskapt. Mistanken medførte at flere danske, norske og skotske menn og kvinner ble anklaget for å konspirere mot kongen, og blant de utvalgte var: Geillis Duncan, Barbara Napier, Bessie Thomson, Ritchie Graham, John Fian, Euphame MacCalzean og Agnes Sampson. Agnes Sampson har av historikere blitt omtalt som en «wyse wyff of Keyth»¹⁴⁹, lokal healer og jordmor, som hjalp og kurerter flere «pasienter».¹⁵⁰ Denne kvinnen hadde med andre ord et rykte på seg for å være bygdas «kloke kone», men om Agnes Sampson kunne kalles en «heks» som var beryktet for trolldom, skal jeg nå se nærmere på.

Det kan virke som at det ikke bare var ekstremvær og Jakob VI's hysteri som gjorde at akkurat Agnes Sampson ble trukket inn i North-Berwick-prosessene. Ifølge biskopen Sir John Spottiswood hadde Sampson blitt anklaget for utførelsen av hvit magi flere ganger, første gang i 1583. Spottiswood hevdet at Agnes Sampson i kraft av sitt yrke som jordmor hadde forsøkt å lindre en fødende kvinnes smerter.¹⁵¹ Smertelindring under fødsel ble ifølge Bibelen ansett som unaturlig, fordi en naturlig fødsel skulle innebære smerte.¹⁵² Spottiswood anså Agnes Sampsons' forsøk som trolldomsutøvelse, og hun fikk dermed et rykte på seg for å praktisere trolldom. At smertelindringen ble ansett som trolldom, kommer også frem i det

¹⁴⁷ *Calendar of the State Papers relating to Scotland and Mary, Queen of Scots*, vol. 10, Edinburgh 1936, nr. 238. 11. Oktober 1589.

¹⁴⁸ William Asheby til Burgley, *Calendar of the State Papers relating to Scotland and Mary, Queen of Scots*, vol. 10, Edinburgh 1936, nr. 262. 30. oktober 1589.

¹⁴⁹ Agnes Sampson omtales som "the wyse wyff of Keyth" i historieboka *Historie of James the Sext: The Historie and Life of King James the Sext, Being an Account of the Affairs of Scotland from the Year 1566 to the Year 1596*, ed. Thomas Thomson, Edinburgh: Bannatyne Club, 1825), 241.

¹⁵⁰ Normand og Roberts, "Records of the Witchcraft Trials: Dittays", 207.

¹⁵¹ Sir John Spottiswood (1668) *The History of the Church of Scotland*, 3rd edn, R. Royston (Edinburgh, Spottiswoode Society), 383.

¹⁵² Mos 6,16.

tyvende punktet ved Agnes' tiltalebeslutning, ved at hun var «convict for the curing of the goodwife of Cameron who gaid upon stilts after her birth, and that by witchcraft.»¹⁵³

Utpekelsen av Agnes Sampson som en «heks» hadde derfor sammenheng med hennes yrke som jordmor. Det er også derfor mulig å anta at det var avgjørende samfunnsroller som gjorde at Agnes, og andre kvinner ble utpekt som «hekser», slik jeg diskuterte i kapittel 2. Likevel skulle man heller ikke undervurdere beskyldninger fra andre trolldomsanklagede.

Da rettsbetjenten David Seton (en av kong Jakob VI/Is menn) anklaget tjenestejenta Geillis Duncan for å være en «heks», under et avhør november 1590, påstod hun at også Agnes Sampson hadde vært en av hennes medsammensvorne.¹⁵⁴ At Sampson ble anklaget for å drive med magi av en annen trolldomsanklaget, viser hvor farlig og effektfullt ordets betydning kunne være. Før jeg går i gang med selve analysen er det viktig å huske på at det var hva myndighetene, spesielt kongen anså som trolldom, som avgjorde om det ble en rettsak eller ikke. Derfor vil jeg hevde at avhørene bærer preg av Jakob VI/Is egne forestillinger om trolldom, men hvordan kommer disse til syne, og hvordan foregikk avhøret av Agnes Sampson?

4.1.2 Avhørene desember 1590

Agnes Sampson gjennomgikk fire avhør. Det kan muligens ha vært flere, som enten ikke er dokumentert eller som ikke har overlevd tiden, og som dermed ikke finnes i arkivene. Jeg har valgt å se nærmere på avhørene som foregikk fra 4-5. desember i 1590. Det var særlig under disse avhørene at kong Jakob VI/I selv hadde stor innflytelse. Hvor stor denne innflytelsen var kan derimot diskuteres, men en skikkelse som dog fikk stor plass i avhørene var Satan slik som her:

¹⁵³ National Records of Scotland, *High Court of Justiciary Processes*, JC 2/2.

¹⁵⁴ Brian P. Levack, "The Trial of Agnes Sampson" I *The Witchcraft Sourcebook*, second ed (London: Routledge Taylor and Francis Group, 2015), 250.

The devil comma[] them all that was his servants to hold their tongues: Fian, Grierson, Grey Meal, Gillie Duncan, Bessie Thomson, Irish Marion, George Motts wife, Anny Sampson, Christian Lud, the goodwife of Spilmersford, then in George Motts house. Robert Grierson drank to Agnes Sampson. The clerk had the first vote who made the convention. [...] She confesses that they were all crabbed that Robin Grierson had gotten all at the wrack of the ship and the rest nothing.

She confesses the bill was to raise the storm for staying of the queens coming home.¹⁵⁵

I dette sitatet fortelles det at djevelen kommanderte alle som var innblandet til å være tause, og det at det står «them all» tyder på at det var snakk om flere «hekser», som var involvert. Denne tanken samsvarer også med Julian Goodares argumentasjon om at det ikke var enkeltindivider som ble anklaget for å være hekser, men flere grupper, ofte sett på som heksesirkler.¹⁵⁶ Slik som det ble vist i *Daemonologie*, oppfattet kong Jakob VI/I dette utsagnet som at «hekser var en del av en satanistisk konspirasjon, en trussel mot det skotske kongeriket. Ideen om at trolldommen var rettet mot å skade kong Jakob VI/I, og hans kommende brud, prinsesse Anna av Danmark, vises også tydelig i denne passasjen. Det kunne nemlig virke som at aktoren vendte avhøret slik at det skulle handle om skipsforliset i 1589, og at det hele handlet om konspirasjonen mot kongen.

At det også påstås at Agnes utførte *Maleficium* i ønske om å skade kongens kommende brud, vitner om trekk ved både folketroen og demonologien. Agnes' utøvelse av *Maleficium* kommer også til tydelig frem i passasje hentet fra avhøret 4-5 desember:

10 She confesses that Robin Dickson was bewitched by pickils of wheat in his doublet and that she told him thereof and counselled him not to wear that doublet again but that he had tane out the pickils of wheat before. She grants that he mended not while she had told him and that she knows when one is witched, but would not tell by what manner.¹⁵⁷

¹⁵⁵ JC26/2/13

¹⁵⁶ Julian Goodare, "The Scottish witchcraft panic of 1597" In *The Scottish Witchhunt in context* (Manchester: Manchester University Press, 2002), 52.

¹⁵⁷ JC 26/2/12.

Sitatet indikerer at et vitne påstod at Agnes Sampson hadde praktisert magi ved å forhekse kornet, slik at det hadde skadet Robin Dickson. I dette tilfellet var det altså ikke kongen selv som var offer for den skadegjørende magien, men en omstreifende kar. Det kan dog virke som at denne historien ble trukket frem for å bekrefte at Agnes Sampson hadde utøvd *maleficium* tidligere, og at det derfor var mer sannsynlig at hun kunne ha gjort det igjen.

Djevelpakten var som nevnt et viktig element ved demonologien, og dette kommer tydelig frem i denne passasjen:

She confesses the delivery of the bill out of her own hand.
She confesses that the devil told her she should be tane, but it should not be for seven year and able not in her lifetime: he promised to save her from that. ¹⁵⁸

Sitatet tar for seg en spesifikk hendelse der Agnes skal ha møtt Djevelen og etter sigende undertegnet en kontrakt.¹⁵⁹ Det kan virke som at aktorene ønsket at kontrakten skulle assosieres med djevelpakt, og dermed kommer et viktig trekk ved demonologien frem: diabolismen, eller ideen om djevelpakt. Jeg vil derfor hevde at det er de lærdes tankegods, som gjenspeiles i denne passasjen. Likevel spredte de lærdes tanker om trolldom seg til allmuen, og dermed kan det ikke sies for sikkert at idéene som uttrykkes kun tilhørte de lærde.

Til nå har det blitt vist at avhørene i størst grad kunne gi uttrykk for demonologien, som også kunne knyttes til Jakob VI/Is egen trolldomstro. Ikke minst ga disse uttrykk for *aktorens* forestillinger om trolldom, uavhengig om de var påvirket av Jakob VI/Is tanker som forfektes i *Daemenologie*, eller ei. Jeg finner dog flere tilfeller der aktoren forsøker å vri avhøret i en ønsket retning, slik som nevnt ovenfor. En annen passasje der aktorens intensjoner kommer til syne er i avhøret fra 4-5 desember i 1590. Her står det at [...]«She denies that after he [the

¹⁵⁸ JC26/2/13

¹⁵⁹ JC 26/2/13

devil in a shape of a dog] had appeared she put him away again with any sacrifice.»¹⁶⁰ Her ble Satan fremstilt som en hund, I tråd med folketroen nevnt tidligere I kapittel 2.

Ifølge Normand og Roberts forsøkte aktoren å «to construct witchcraft as a species of ceremonial idolatry in which sacrifice was offered to the devil.»¹⁶¹ Aktorene forsøkte med andre ord å konstruere en uttrykkelse av djevlepakt. Jeg vil derimot stille meg kritisk til denne påstanden, ettersom sitatet egentlig ikke indikerer djevlepakt i det hele tatt. Djevlepakten innebar som nevnt tidligere at man inngikk en pakt med Djevelen ved å motta noe, vanligvis magiske krefter fra han. Til gjengjeld skulle man stå Djevelen til tjeneste og adlyde hans ordre til evig tid. I dette sitatet mottar verken Agnes magiske krefter fra Djevelen, eller gir han noe i gjengjeld, og det kan derfor ikke være snakk om en djevlepakt. Jeg vil dog si meg enig i at aktoren vrir avhøret etter ønskelig utsagn, men at det heller var djevelen i form av en svart hund som skulle komme til uttrykk. Dersom dette er tilfellet, indikerer denne forestillingen om at aktoren også var preget av folketro. Ettersom tanker og idéer om trolldom ble spredt på tvers av sosiale samfunnslag, var det også godt mulig at tankegodset som gjenspeiles var en blanding av den lærde elitens demonologi, og folketroen.

Folketroen kommer også til syne i de tidligste passasjene av avhøret fra 4-5 desember 1590. Her fremstilles Agnes Sampson som en klok kvinne, som helbredet fremfor skadet, slik som illustreres her:

She confesses that she learned her skill and her prayer from her father who told her that if her prayer stopped the patient would die; if it stopped not he would live.

7 She confesses that she healed the laird of Redhalls son with rubbing aquavite on him and saying of her prayer.

8 She denies that meeting John Downie coming out of Clerkintown she should have tane him by the little finger, and saying some words to him, he healed. ¹⁶²

¹⁶⁰ JC 26/2/12

¹⁶¹ Norman og Roberts, *Witchcraft in early modern Scotland*, 142.

¹⁶² JC 26/2/12.

I denne passasjen fortelles det at Agnes hadde lært kunsten å helbrede gjennom bønn av faren sin. At det uttrykkes at hun helbredet, kan indikerer at det er folketro som gjenspeiles.

Likevel ble utøvelsen av hvit magi etterhvert også ansett som like kriminelt som svart magi, og dette var en idé som først ble tatt opp av de lærde. Derfor vil jeg heller hevde at det er en blanding av folketro og de lærdes forestillinger som kommer til uttrykk i denne passasjen.

Ses det også på et brev datert 7. desember 1590 fra den engelske ambassadøren Robert Bowes til den engelske statsmannen Sir William Cecil Burghley kommer også kong Jakob VI/Is innblanding i trolldomsprosessen mot Agnes Sampson tydelig til syne:

The King "by his owne especiall travell" has drawn Sampson, the great witch, to confess her wicked doings, and to discover sundry things touching his own life, and how the witches sought to have his shirt or other linen for the execution of their charms.¹⁶³

I dette brevet kommer det frem at Jakob VI/I selv hadde avhørt Agnes Sampon, og fått henne til å tilstå. Om det her ble brukt tortur, vitner ikke brevet om, men siden ordet «drawn» brukes, er det ikke utenkelig at Agnes' hadde blitt festet til en strekkbenk, og tilstått i smerte. I tillegg kommer det frem at trolldomsutøvelsen som Agnes hadde utført hadde påvirket hans eget liv. Derfor kan det virke som at dette brevet refererer til skipsforliset.

Undersøkelsene som ble gjort under avhøret ble utformet til et avskrift, der rettsinstansene og den trolldomsanklagede kom med sine forklaringer.¹⁶⁴ Dermed ble alle avgjørelser tatt av avhørerne og dommerne, og ikke av den trolldomsanklagede. Det er også lite trolig at Agnes fikk lest opp for seg hva avhørerne hadde skrevet om henne, og hun kunne derfor verken bekrefte eller avkrefte påstandene.

¹⁶³ Robert Bowes to Burghley, *Calendar of State Papers relating to Scotland and Mary Queen of Scots*, vol. 10, Edinburgh 1936, nr. 505. 7 December 1590

¹⁶⁴ Normand og Roberts, *Witchcraft in early modern Scotland*, 2.

Datidens forestillinger om hva en heks burde være, farget ofte utformingen av både avhørene og rettsaken. Resultatet var at myndighetene påtvang den anklagede en forklaring som ikke stemte med virkeligheten. Myndighetene ønsket at de anklagedes forklaring skulle stemme med deres forestillinger om hva en «heks» var. Derfor er det også mulig at avhørene ble vridd og vendt i den retningen, slik som vises her:

[S]he confesses that the devil brought the wine out of the ship's bottom and gave it out of his hand to them and that he remained there after they came out and raised the storm immediately. She confesses that whitin this two year they were in a ship with an uncouth woman.¹⁶⁵

I dette sitatet har jeg også forstått det slik at «she» er Agnes, ergo noterte aktoren at Agnes tilstod. Bevismaterialet som ble presentert for å erklære skyld var omstridt, men sitatet viser at så lenge aktoren brukte ordet «confess», eller tilstå, hadde domstolene allerede erklært henne som skyldig. Ble man erklært av domstolene som skyldig, var du de facto skyldig og dette kunne ikke motstrides. Det muntlige ordets betydning kommer igjen inn som et viktig aspekt ved trolldomsprosessene, og dette var også av betydelig relevans for aktorene i rettsaken av Agnes Sampson, som fant sted 27. januar 1591.

Det kan virke som at Jakob VI/I hadde en betydelig innflytelse på avhørene som foregikk fra 4-5 desember og jeg vil understreke dette ved å påpeke at det er forestillinger om trolldom hentet fra *Daemonologie* som kommer til syne i avhøret, slik som her:

Being demanded how she began to serve the devil, she confessed that after the death of her husband the devil appeared to her in likeness of a man who commanded her []nowledge him as her master and to renounce Christ; whereunto she granted. [] moved by her poverty and his promises that she should be made rich and her bairns [] that he should give her power to be avenged on her enemies. And after that []ppointed time and place for their next meeting. He marked her above the []ch she believed had been a hurt which she had received from one of her bairns [] was in the bed with her (for she had one in every side of her) which hurt was not [].¹⁶⁶

¹⁶⁵ JC 26/2/13

¹⁶⁶ JC 26/2/12

I denne passasjen kommer det frem at Agnes hadde inngått en pakt med Satan ved at hun fikk et numment merke på kroppen, men som hun selv trodde var et sår fra et av barna.

Djevelpakten var som nevnt tidligere et av de viktigste trekkene ved demonologien. Et annet aspekt som også kommer tydelig frem i dette avhøret er at Satan dukket opp da hun var alene, og at de avtalte neste møte, der det ble trodd at det også skulle være flere, for å samles å tilbe Satan. Med andre ord en heksesirkel.

Da Jakob VI/I og juristene hadde samlet inn nok bevis for at Agnes var skyldig, kunne trolldomssaken tas opp i retten.

4.1.3 Rettssaken, 27 januar 1591

Da det ble funnet nok bevis mot Agnes Sampson under avhørene i perioden 1590-1591, ble trolldomssaken videreført til høyesterettstolene i Edinburgh. Her ble saken behandlet av ankedomstolen, den øverste domstolen i Edinburgh. Sampson hadde tilstått for å ha begått en forbrytelse som umulig kunne ha skjedd i virkeligheten. Robert Bowes hadde videresendt notatene som utgjorde Agnes Sampsons tiltale til Burghley 23. februar 1591.¹⁶⁷ Rettsaken tok opp flere av beretningene som hadde blitt tatt opp i avhøret, slik som her:

(11) Item, filed that she had foreknowledge by her witchcraft of diseased persons if they would live or not, or who was witched persons; to wit, that if she stopped once in her prayer the sick person was bewitched, and if the prayer stopped twice the diseased person would die. (12) Item, filed and convict that she foreknew of the devil, and told Patrick Porteous, that he would live but eleven years. (13) Item, filed that she was made foreknown of the devil of the last Michaelmas storm and that there would be great scathe both by sea and land.¹⁶⁸

Slik som det ble gjort tidligere i avhøret kommer det også frem her tanker om at Agnes Sampson var en klok kone som hadde forsøkt å helbrede gjennom bønn. Riktignok var det

¹⁶⁷ Normand og Roberts, *Witchcraft in early modern Scotland*, 142.

¹⁶⁸ NRS, JC2/2

katolsk bønn, som også ble ansett som ulovlig. Imidlertid males et mørkere bilde av Agnes her som en heks, og ikke som en helbreder. Dette kan indikere at rettsaksdokumentet har blitt endret av de lærde i ettertid. I tillegg trekkes det igjen frem at hun var del av en heksesirkel som konspirerte mot kongen ved nautisk magi.

I rettsaken ble det i stor grad gjenfortalt hva som allerede hadde blitt sagt i de tidligere avhørene. Ifølge Liv Helene Willumsen er en av årsakene til dette at uttalelsene som ble gjort under avhørene skulle utgjøre den trolldomsanklagedes vitneforklaring. I rettsaken er det også tydelig å se at det var sentrale domstoler som håndterte rettsaken, ettersom det står nedtegnet slik: «Curia Justiciarie supremi domini nostri regis, tenta in pretorio de Edinburgh 27 Januarii 1590 [i.e. 1591] per magistrum Umphridem Blynshelis justiciarium deputatum.»¹⁶⁹ Dette indikerer at det var høyesterettsdomstolen som tok seg av saken i Edinburgh, og dermed eksemplifiseres også ovenfra-og-ned teorien her ved at rettsaken ledes av sentrale domstoler. I rettsaken er det også notert at aktoren var advokaten Mr David McGill of Cranstoun Riddel, og at dommeren var høyesterettsdommer Humphrey Blynshelis, med justisfullmakt. Dette var med andre ord menn med juridisk bakgrunn, som også tilsier at de var lærde.

4.1.4 Konsekvensene av rettsaken

Da Agnes Sampson «confessed of witchcraft»¹⁷⁰ 27 januar 1591, skulle det ta 28 dager før henrettelsen fant sted. *Hvem* som utførte henrettelsen av Sampson vitner dessverre ikke rettsaksdokumentet noe om, men ut ifra avhørene og rettsaken kan det virke som at kong Jakob VI/I selv stod for endelig dom.

¹⁶⁹ SRO document JC 2/3

¹⁷⁰ National Records of Scotland, JC49/7, Justiciary Court Records, 1584-1591, List (compiled in c. 1591) of serious criminal cases in the years 1584-1591.

Til tross for at avhørene og rettssaksreferatet fra rettsforfølgelsen av Agnes Sampson gjenspeiler det demonologiske tankegodset, vil ikke dette automatisk si det samme som at trolldomsprosessene i Skottland i sin helhet ble styrt av sentrale domstoler, fordi lokale domstoler kunne også ha en lærd bakgrunn, og dermed kjennskap til demonologien. Likevel har det i løpet av kapitlet blitt gjort flere funn som tyder på at trolldomsprosessen mot Agnes Sampson i stor grad ble ledet av kong Jakob VI/I. På bakgrunn av dette vil jeg derfor hevde at trolldomsprosessen mot Agnes Sampson ble styrt av sentrale domstoler gjennom kongens eget initiativ. Om dette også var tilfellet for Anne Whittle er derimot ikke like sikkert.

4.2 Trolldomsprosessen mot Anne Whittle («Chattox») 1612

Før jeg kan sette i gang med en nærmere analyse av avhørene og rettsaken i trolldomsprosessen mot Anne Whittle i 1612, er det også relevant i å drøfte hvorfor nettopp denne kvinnen ble anklaget for trolldom i 1612. Var det også i denne sammenheng snakk om værmagi og en konspirasjon mot kongen?

4.3 Bakgrunnen for anklagene mot Anne Whittle- En ny konspirasjon mot kongen?

Rundt fjerde april i 1612 ble Alizon Device, Elizabeth Southern (med tilnavnet Old Demdike), Anne Whittle og hennes datter Anne Redferne fra området Pendel Hill i grevskapet Lancaster, arrestert og fraktet til Lancaster slott, i påvente av rettsak.¹⁷¹ Det var Elizabeth Southern fra Device-familien, som hadde anklaget Anne Whittle for å ha drept fire menn ved bruk av trolldom, under et avhør to dager tidligere. Trolldomssaken eskalerte og Whittle og flere av de trolldomsanklagede ble mistenkt for å ha forsøkt å sprengte Lancaster slott ved hjelp av krutt og magi.¹⁷² Planleggingen av komplottet mot kongen skulle ha foregått i Malkin Tower, hjemmet til en av de trolldomsanklagede Elizabeth Southern (Old

¹⁷¹ James Sharp, «Introduction: The Lancashire witches in historical context» I *the Lancashire witches: Histories and stories*, red. Robert Poole (Manchester: Manchester University Press, 2002), 1-2.

¹⁷² Sharpe, «Introduction: the Lancashire witches in historical context», 4-5.

Demdike) og hennes datter Elizabeth Device.¹⁷³ Whittle var riktignok fremdeles fengslet på dette tidspunktet, men den lokale presten og fredsdommeren Roger Nowell anså det likevel som en selvfølge at også hun var medskyldig i komplottet mot den skotsk-engelske krone, ettersom hun var en av kvinnene som skulle reddes fra fengselet.¹⁷⁴ Etter et avhør av Elizabeth Southernns barnebarn, Jennet Device, ble flere som visstnok hadde deltatt på denne sammensvergelsen, anklaget for å være en del av en hekkesirkel og fengslet.

Nowell var også den lokale rettsinstansen som hadde holdt avhøret av Anne Whittle og de tre andre kvinnene i dagene før arrestasjonen, og det kan virke som at han så det som sin plikt å lage en trolldomssak ut av disse beskyldningene. Roger Nowell hadde lenge hatt et ønske om en forfremmelse, og han var av den tro at arrestasjonen av disse trollfolkene ville tilfredsstillte kongen og gi han dette.¹⁷⁵

Til tross for at de trolldomsanklagede ikke skadet eller påvirket kong Jakob VI/I i fysisk forstand, var det slik at alle kongelige bygninger i både Skottland og England tilhørte kong Jakob VI/I. Lancaster slott var også et symbol på kongemakten, og dermed ble anklagelsene ansett som en konspirasjon mot kongehuset. Skadeliggjøring og angrep mot kongens bygninger, eller hans tjenestemenn ble ansett som like alvorlig som et attentatforsøk mot kongen, og dermed ansett som høyforræderi. At kong Jakob VI/I også lot seg skremme av konspiratører på engelsk jord, er heller ikke utenkelig, og dette med god grunn. For det første fantes det fremdeles flere sterke motstandere av Stuart-monarkiet, som helst skulle se det slik

¹⁷³ Ibid.

¹⁷⁴ Thomas Potts, *The Wonderfull Discoverie of Witches in the Countie of Lancaster* (London, 1613; ed. James Crossley, Manchester: Chetham Society publications vi, 1845), The Project Gutenberg eBook, <https://www.gutenberg.org/cache/epub/18253/pg18253-images.html#R3a>

¹⁷⁵ Stephen Pumfrey, "Potts, Plots and politics: James I's *Daemonologie* and *The Wonderfull Discoverie of Witches*" I *The Lancashire witches: Histories and stories*, red. Robert Poole (Manchester: Manchester University Press, 2002), 24-25

at Jakob VI/I fulgte samme skjebne som moren, Maria Stuart, skottenes dronning hadde fått i 1587: offentlig henrettelse.¹⁷⁶

For det andre hadde kong Jakob VI/I og flere av de engelske parlamentsmedlemmene vært nær ved å miste livet under åpningen av Parlamentet i november 1605. En gruppe radikale katolikker, ledet av Guy Fawkes, hadde forsøkt å gjennomføre et kupp ved å plassere kruttønner i kjelleren under parlamentsbygningen, som skulle utløse en eksplosjon som ville tatt livet av kongen og hans menn.¹⁷⁷ Attentatforsøket ble raskt oppdaget, og Guy Fawkes og de andre gjerningsmennene ble fengslet og henrettet. Til tross for dette, unnslopp flere av de som hadde vært medskyldige i komplottet, og det ble sagt at de flyktet til Lancaster. I tillegg til at kruttsammensvergelsen bidro til å skape en frykt hos kong Jakob VI/I, utløste den en også sterkere antikatolsk holdning i samfunnet. Trusselen om at noen liksågodt kunne sprengre Lancaster slott var derfor reell.

Til tross for at Anne Whittle ble utpekt for å være medskyldig i et komplott mot kongen, var det ikke denne kvinnen som satt Pendle-prosessene i gang, og det hele begynte med en annen form for beskyldning. Alizon Device forbannet høkeren, John Law, fordi han ikke ville gi henne penger. Forbannelsen så ut til å fungere, for etter noen minutter falt høkeren om på veien, og ble fraktet til nærmeste lokale vertshus.¹⁷⁸ Alizon Device var overbevist om at hun hadde drept en mann ved å utføre skadegjørende magi, *maleficium*. Høkerens sønn rapporterte hendelsen til Roger Nowell i Lancashire, og Alizon ble brakt inn til avhør der hun innrømte alt. Dog hevdet hun at hun hadde lært sine syndige kunster av bestemoren, Elizabeth Southern (Old Demdike), og det var Southern som anklaget Anne Whittle og trakk henne med inn i Pendle-prosessene.

At Elizabeth Southern (Old Demdike) anga Anne Whittle, viser hvor lett det var å bli dratt inn i en trolldomsprosess som kunne koste deg livet. Om man ble anklaget av andre

¹⁷⁶ Julian Goodare, "James VI's English Subsidy" I *The Reign of James VI*, red Julian Goodare og Michael Lynch (East Linton: Tuckwell Press, 2000), 123-124.

¹⁷⁷ Pumfrey, "Potts, Plots and politics: James I's *Daemonologie* and *The Wonderfull Discoverie of Witches*" I *The Lancashire witches: Histories and stories*, red. Robert Poole (Manchester: Manchester University Press, 2002), 37.

¹⁷⁸ Sharpe, "Introduction", 1.

trolldomsanklagede eller ikke, var derfor av stor betydning. Til tross for dette var det kanskje ikke bare rene tilfeldigheter som førte til at Anne Whittle ble tatt inn til avhør. Anne Whittle hadde tilnavnet “Chattox”, fordi det ble sagt at hun alltid skravlet, og «Her lippes ever chattering and walking.»¹⁷⁹ Derfor kan det tolkes slik at hun hadde et rykte på seg for å være en kvinne med sterke meninger og som muligens lett kunne havne i krangler. Ifølge historiker John Swain, som har forsket på økonomiske og sosiale aspekter ved trolldom, hadde det i lengre tid vært stridigheter mellom familien Device og familien Whittle, og det hele begynte som en krangel.¹⁸⁰ Anne ble beskyldt for å stå bak et innbrudd i huset til familien Device. Ikke nok med det ble hun beskyldt for å ha drept faren til den første siktede i trolldomssaken, Alizon Device. Dersom Anne Whittle ikke hadde hatt et rykte på seg for å ha drept Alizon Device far noen år tidligere, og blitt beskyldt for innbruddet hos familien Device, hadde hun kanskje aldri blitt dratt med inn i Pendle-prosessene.

Det var ikke lenger snakk om én hendelse, men flere episoder som Roger Nowell kunne bygge en trolldomssak av. Nowells motiv for rettsforfølgelsen av menneskene i Pendle-prosessene i 1612 må også tildeles oppmerksomhet, og Thomas Potts gir en meget detaljert beskrivelse av denne mannen:

[...] Roger Nowell Esquire one of his Maiesties Iustices in these partes, a very religious honest Gentleman, painefull in the seruice of his Countrey: whose fame for this great seruice to his Countrey, shall liue after him, tooke vpon him to enter into the particular examination of these suspected persons: And to the honour of God, and the great comfort of all his Countrey, made such a discouery of them in order, as the like hath not been heard of: which for your better satisfaction, I haue heere placed in order against her, as they are vpon Record, amongst the Recordes of the *Crowne* at *Lancaster*, certified by M. *Nowell*, and others.¹⁸¹

Her kommer det frem at denne mannen tildeles en god del ære, og det kan virke som at han skulle gjøre grevskapet Lancaster en tjeneste ved å undersøke disse trolldomsanklagede. I realiteten var det seg selv han ønsket å fremme.

¹⁷⁹ Potts, *A Discoverie of Witchcraft in the Countie of Lancaster*, D2a.

¹⁸⁰ John Swain, “Witchcraft, economy and society in the forest of Pendle” I

¹⁸¹ Potts, *The Wonderfull Discoverie of Witches in the Countie of Lancaster*, B2a.

Det faktum at Anne Whittle ble beskyldt for innbrudd og tyveri, kan ha sammenheng med forestillingen om at heksene i England var fattige, som har blitt nevnt tidligere. På mange måter kan dette eksemplifisere Macfarlanes teori i praksis, ved at flere av de trolldomsanklagede i Pendle-prosessene i Lancaster i 1612 stammet fra det laveste sosiale sjiktet

4.3.1 Avhøret 19. mai 1612

Etter anklagene fra Old Demdike ble Anne Whittle brakt inn til avhør forran Roger Nowell 2. april og 19 mai. Avhøret fra 19. mai er det som tydeligst viser demonologiske tankegods slik som her:

First, the sayd *Anne Whittle*, alias *Chattox*, sayth, that about foureteene yeares past she entered, through the wicked perswasions and counsell of *Elizabeth Southernns*, alias *Demdike*, and was seduced to condescend & agree to become subiect vnto that diuelish abhominable profession of Witchcraft: Soone after which, the Deuill appeared vnto her in the liknes of a Man, about midnight, at the house of the sayd *Demdike*: and therevpon the sayd *Demdike* and shee, went foorth of the said house vnto him[...].¹⁸²

Her vises det til at Anne møtte Satan første gang sammen med Old Demdike i form av en mannskikkelse, og det påpekes at det var nettopp Old Demdike som overtalte henne til å bli en av Satans tjenere. I denne passasjen kommer også forestillingen om at de fantes heksesirkler, til tross for at det i dette avhøret kun kommer frem at det var to «hekser» til stede.

I denne passasjen også fra avhøret 19. mai 1612 kommer selve djevelpakten frem, ved at det fortelles om at Satan trengte en bit på kroppen hennes som han kunne livnære seg av slik som illustreres her:

[...]wherevpon the said wicked Spirit mooued this Examinee, that she would become his Subiect, and giue her Soule vnto him: the which at first, she refused to assent vnto; but after, by the great perswasions made by the sayd *Demdike*, shee yeilded to be at his commaundement and appoyntment:

¹⁸² Potts, *The Wonderfull Discoverie of Witchcraft in the Countie of Lancaster*, B4B.

wherevpon the sayd wicked Spirit then sayd vnto her, that hee must haue one part of her body for him to sucke vpon; the which shee denyed then to graunt vnto him; and withall asked him, what part of her body hee would haue for that vse; who said, hee would haue a place of her right side neere to her ribbes, for him to sucke vpon: whereunto shee assented.

Her illustreres selve djevelpakten, ved at Anne Whittle skulle gi sjela si til Satan og bli en av hans undersåtter. Djevelpakten var et av de viktigste trekkene ved demonologien og derfor eksemplifiserer dette avhøret de lærdes tankegods.

4.3.2 Rettsaken 18. august 1612

Da Anne Whittle ble stilt for retten i Lancaster 18. august 1612 var dette forran en hel jury bestående av fredsdommere hentet fra sentrale domstoler. I rettsaksdokumentet nevnes det også at hun måtte vente på kongens «Justice of Assise, then to recive their tryall.»¹⁸³ Dette indikerer at juryen ble sendt fra London, og var derfor sentrale domstoler. De sentrale domstolene tok seg altså av lokale saker, og dette kan eksemplifisere ovenfra-og-ned teorien ved at håndteringen av trolldomssakene først og fremst ble styrt av kongen og fikk følger for de under.

I Thomas Potts' *A Discoverie of Witchcraft in the Countie of Lancaster* oppgis det Roger Nowell stod for undersøkelsen og avhøret av Anne Whittle i 1612. William Sandes (borgermesteren av Lancaster), rettslegen Thomas Covell og fredsdommeren James Anderson var også til stede. Sharpe påpeker at det var lokale «justice of Peace», eller fredsdommere som bidro til å innhente bevismateriale over en lengre periode, og dette eksemplifiserer skikkelsen Roger Nowell i trolldomsprosessen mot Anne Whittle i 1612.¹⁸⁴

¹⁸³ Potts, *The Wonderfull Discoverie of Witchcraft in the Countie of Lancaster*, C4b.

¹⁸⁴ Sharp, «Introduction: The Lancashire witches in historical context» I *the Lancashire witches: Histories and stories*, red. Robert Poole (Manchester: Manchester University Press, 2002), 2.

Til tross for at Brian P. Levack hevder at Jakob VI/I ikke lenger involverte seg i heksejakt i England, viser trolldomsprosessen mot Anne Whittle i 1612 at samfunnet likevel var gjennomsyret av trolldomstro og frykt for hekser.

4.3.3 Konsekvensene av rettsaken

Da Anne Whittle og ni andre ble funnet skyldig i utøvelsen av trolldom i Lancaster 1612, ble hun og de andre trolldomsanklagede dømt til døden ved henging.¹⁸⁵ Henrettelsen fant sted 20. august, og Henging var som nevnt tidligere en vanlig straffepraksis i England, og dette var uten tvil en brutal måte å dø på. De trolldomsdømte ble ført til galgen, der de fikk festet et tau rundt halsen

Henrettelser var en offentlig hendelse, som hvem som helst kunne være vitne til. For mange ble henrettelsen av Anne Whittle og de andre trolldomsdømte i Pendel-prosessene i 1612

5 Kapittel 5: Sammenlikningskapittel: Agnes og Anne, to sider av samme sak?

Nå som jeg har belyst trolldomsprosessen mot Agnes Sampson i 1590-1591- og Anne Whittle i 1612, er det verdifullt å drøfte likhetene og forskjellene mellom disse to sakene. I den sammenheng vil jeg sammenlikne aspektene som har blitt gjennomgått i forrige kapittel. Her vil jeg fokusere på bakgrunnen for anklagene med vekt på konspirasjonen mot kongens og ryktets rolle. Deretter vil jeg drøfte likheter og forskjeller ved hvilke demonologiske trekk som har kommet til syne i avhøret, og avslutningsvis belyse hvem som var til stede under rettsaken og hvordan dette formet utfallet. Underveis vil jeg også drøfte Jakob VI/Is innflytelse på trolldomssakene som har blitt belyst både i kraft av hans idéer om trolldom,

¹⁸⁵ Ibid, 3.

fysiske innblanding og lovgivning. Var trolldomsprosessen mot Agnes Sampson og Anne Whittle helt forskjellige, eller var Agnes og Anne to sider av samme sak?

5.1 Bakgrunnen for anklagene

5.1.1 Konspirasjon mot Kongen

Agnes Sampson og Anne Whittle ble begge beskyldt for å være medskyldig i et komplott mot kongen. Forskjellen ligger dog i hvilken grad kong Jakob VI/I hadde tilknytning til trolldomsprosessen. Bakgrunnen for trolldomsanklagelsene rettet mot Agnes Sampson og de andre kvinnene og mennene fra North Berwick, hadde direkte tilknytning til kong Jakob VI/Is egen personlige frykt for trolldom. Bakgrunnen for trolldomsanklagene rettet mot Anne Whittle hadde derimot en indirekte tilknytning til kong Jakob VI/I. Det var snarere mennene som tjente Jakob VI/I og det skotsk-engelske kongeriket, fredsdommeren Roger Nowell, og Sir Edward Bromley hentet fra de sentrale domstolene, som hadde et ønske om at Jakob VI/I ville gi dem en forfremmelse, dersom de håndterte rettsaken.¹⁸⁶ Nowell og Bromley lot med andre ord sine personlige interesser om karriereforfremmelse, overgå alt annet.

Ifølge Monter hindret den akkusatoriske rettspraksisen at heksejakten førte til en snøballeffekt av trolldomsprosesser, utenom ekstraordinære tilfeller¹⁸⁷, slik som ved Pendel-prosessene. Det kan godt mulig tenkes at Pendle-prosessene i Lancaster eskalerte slik de gjorde fordi det ble nok en gang trodd at det var en konspirasjon mot kongen.

5.1.2 Ryktets rolle

¹⁸⁶ Stephen Pumfrey, «Potts, plots and politics: James I's *Daemonologie* and the *Wonderfull Discoverie of Witches*» I *The Lancashire witches: histories and stories*, red. Robert Poole (Manchester: Manchester University Press, 2002), 24-25.

¹⁸⁷ Monter, «Skandinaviens häxväsende i ett engelsk-amerikanskt perspektiv», 366.

Både Agnes Sampson og Anne Whittle hadde hatt et rykte på seg for å ha drevet med trolldom tidligere. I likhet med Agnes Sampson har det blitt vist at også Anne Whittle hadde et rykte på seg for å være en klok kone, noe hun hadde vært kjent for lenge før hun ble anklaget for trolldom. Til forskjell fra Sampson hadde Whittle derimot et dårlig rykte på seg, *mala fama*, ettersom hun ble beskyldt for å ha begått et drap ved bruk av trolldom, som hevn på at hun ikke lenger fikk betaling for sine tjenester. Forskjellen lå derfor i motivet, for mens Sampsons egenskaper som healer ble trukket frem, ble Whittles agenda om hevn synliggjort.

Ryktet disse kvinnene hadde på seg gjenspeilet også deres sosiale posisjon i samfunnet. Til tross for at både Agnes Sampson og Anne Whittle hadde et rykte på seg for å være landsbygdas kloke koner, var deres sosiale posisjon ulik. Agnes Sampson stammet fra et middelklassesjikt i den skotske landsbygda, mens Anne Whittle var blant en av de nederste i det sosiale sjiktet, en fattig tigger, som ba om almisser. Til forskjell fra Agnes Sampson hadde dog Anne Whittle (Chattox), et rykte på som for å være skravlete, og dermed kranglete av natur, noe også feiden mellom familien Device og Whittle beviste.

5.2 De lærdes demonologiske tankegods og Satans plass

Slik det har blitt vist gjennom begge sakene gjenspeiler ikke rettsdokumentene kun demonologisk tankegods, men også folketro. På mange måter kan det virke som at det foregikk en krysning av idéer, og at dermed både folketro og demonologi skinner igjennom. Dette er noe som særlig har kommet frem i trolldomsprosessen mot Anne Whittle. Om dette kan komme av hvem som var til stede under avhøret er trolig.

I likhet med Sampson fremgår det også av rettsaken mot Anne Whittle at det ble trodd at hun utførte *maleficium*.

I likhet med Sampson ble også Anne Whittle beskyldt for å være en del av en større heksesirkel.

5.2.1 Djevelpakt og Satanskikkelsen

I avhøret av Agnes Sampson fra 4-5 desember 1590 gjenspeiles som nevnt tydelig de lærdes forestillinger om trolldom på grunn av hvordan pakten med Satan, eller djevelpakten skildres i avhøret. Her kom det frem at Agnes hadde inngått en pakt med Satan ved at hun fikk et merke på kroppen, men som hun selv trodde var et sår fra et av barna. Til tross for dette kan det virke som at det på et punkt i avhøret florerte folketro, ettersom det ble beskrevet en hendelse ved en brønn, der Satan ble beskrevet som en svart hund, ikke en menneskikkelse.

I likhet med avhøret mot Agnes kommer også de lærdes forestillinger frem i Anne Whittles avhør. Her beskrives også Satan som en mann som viste seg for henne og Old Demdike, første gangen for en del år siden ifølge kildene. Det vises også tydelig til djevelpakten, men til forskjell fra Agnes Sampson, ble det fortalt at Anne Whittle møtte Satan første gang sammen med Elizabeth Southernns. Whittle var derfor ikke alene, slik som Agnes var.

I kapittel 3 ble det påpekt av William Monter hevdet at de engelske sakene ofte gjenspeilet både de folkelige- og de lærde forestillingene om trolldom, og dette vil jeg si meg enig i. Likevel vil jeg hevde at det har vært flere av de lærde forestillingene som har vært til syne i avhøret av Anne Whittle, enn de folkelige. At djevelpakten som nevnt kommer frem i avhørene av Anne Whittle, illustrer dette.

5.2.2 Heksesirkel

I likhet med Sampson ble også Anne Whittle beskyldt for å være en del av en større heksesirkel, både på grunn av beskyldningene om konspirasjonen mot kongen, men også på grunn Old Demdike.

5.3 De deltagende i rettsaken, og hvordan dette formet utfallet

Til forskjell fra de som var til stede i rettsaken mot Agnes, var det en hel jury som dømte Anne. Som nevnt tidligere i kapittel 3 var det heller ikke vanlig med en stor jury i Skottland. Til tross for at Jakob VI/I kunne vakt personlig interesse for Pendel-prosessene indikerer ikke avskriften av rettsaken at han var det. Til forskjell fra rettsaken mot Anne Whittle, er det mulig å anta at kong Jakob VI/I var til stede under rettsaken mot Agnes Sampson.

Verken North Berwick-prosessene i 1590-1592 eller Pendel-prosessene i 1612 opphørte med de to trolldomssakene jeg har valgt å analysere i oppgaven. North Berwick-prosessene tok slutt da en av Skottlands fremste adelsmenn, jarlen Francis Stuart Bothwell, ble trolldomsanklaget.¹⁸⁸ At trolldomsprosessene stoppet opp da en av kongens nærmeste menn ble anklaget for trolldom, fordi Jakob VI/I og myndighetene innså at trolldomsprosessene hadde gått for langt, er ikke utenkelig.

En tydelig likhet mellom de begge var at trolldomsprosessene de ble en del av var kjedeprosesser, men verken Agnes Sampson eller Anne Whittle utløste prosessen. Likevel bidro de begge i stor grad til at prosessene ble drevet videre ved at de navnga andre som skal ha vært delaktig i handlingene de ble beskyldt for. Både Sampson og Whittle oppga en hel rekke med navn, som ble trukket med videre i trolldomsprosessene, men Whittle ga spesifikt skylden for hennes trolldomsutøvelse på en én person Elizabeth Southern (Old Demdike). Hvorvidt konsekvensene var ulike for Agnes Sampson og Anne Whittle, er diskuterbart. At konsekvensene ga forskjellig inntrykk i Skottland og England, er mer sannsynlig. Det kan være fristende å si at konsekvensene for Agnes Sampson og Anne Whittle var like. Dog er det viktig å påpeke at til forskjell fra Sampson, ble ikke Whittle og de andre trolldomsdømte i Lancaster brent etter hengingen. Det er også viktig å påpeke at flere av de som ble trolldomsanklaget i Pendel-prosessene ikke ble dømt til døden, men fengsel. At så mange mennesker ble dømt til henrettelse var også uvanlig i England, og derfor bør Pendel-prosessene i Lancaster i 1612, forstås som et spesielt tilfelle.

Til tross for at verken avhørene eller rettsaken mot de trolldomsanklagede i Pendel-prosessene foregikk i London, vil jeg hevde at prosessene likevel ble styrt av sentrale domstoler. Det er tydelig at det var *hvem* som stod ansvarlig for avhøret og rettsaken som hadde større betydning, enn lokasjonen. Det at trolldomssaken mot Anne Whittle ble tatt opp på et lokalt ting av dommere med lærd bakgrunn er en verdifull eksemplifisering av ovenfra-og-ned teorien, ettersom dette indikerer at påvirkningen av denne teorien hadde fått lokalt feste. De lokale myndighetene i Pendle Hill tilkalte de sentrale domstolene, slik at det kunne

¹⁸⁸ Monter, «Skandinaviens häxväsende i ett engelsk-amerikanskt perspektiv», 368.

bli gjennomført en trolldomssak. Dette illustrerer at trolldomsprosessene opprinnelig hadde blitt styrt av kongen, som jeg har eksemplifisert i lys av North Berwick-prosessene i 1590-1591, nemlig ovenfra, og at den gikk utover de under kongen, slik som var tilfelle med trolldomsprosessen mot Anne Whittle.

Gjennom dette kapitlet har det blitt vist at det finnes en rekke likhetstrekk mellom de skotske og engelske trolldomsprosessene i tidlig moderne tid i lys av sakene jeg har analysert, ønsker jeg igjen å stille spørsmålet: *Hvilken innflytelse hadde kong Jakob Stuart VI/I på de skotske og engelske trolldomsprosessene i tidlig moderne tid, og hvordan kom dette til uttrykk?*

6 **Kapittel 6: Konklusjon**

Målet ved denne masteroppgaven har vært å belyse hvilken innflytelse kong Jakob VI/I hadde på de skotske og engelske trolldomsprosessene i tidlig moderne tid, og sammenlikne Skottland og England. Gjennom oppgaven har jeg gjort dette i lys av en trolldomssak hentet fra Skottland: *trolldomsprosessen mot Agnes Sampson i 1590-1591 i North Berwick-prosessene*, og en trolldomssak hentet fra England: *trolldomsprosessen mot Anne Whittle i Pendle-prosessene i Lancaster i 1612*.

Underveis har jeg også sammenliknet flere aspekter ved trolldomsprosessene i Skottland og England i tidlig moderne tid, på generelt- og spesifikt grunnlag. Her har jeg kommet frem til at det var en klare likheter og forskjeller i hvem som faktisk ble utpekt for å være trollfolk. Den klare distinksjonen mellom Skottland og England her var at det ofte

Til tross for at flere forskere har hevdet at forestillingen om djevlepakten var noe særegent for de skotske trolldomsprosessene, har jeg gjennom analysen av trolldomssaken mot Anne Whittle, vist at det også i England kunne forekomme slike lærde forestillinger. Jeg har også vist at avhørene i Skottland og England i lys av trolldomsprosessen mot Agnes Sampson i 1590-1592 også kunne gjenspeile folketro, til tross for at det var lærde, slik som kong Jakob VI/I som håndterte sakene.

Innledningsvis ble det også nevnt at jeg ønsket å ta opp debatten som omhandlet om de skotske- og engelske trolldomsprosessene ble styrt av eliten og sentrale domstoler. Jeg ønsket å motbevise historiker Brian P. Levacks påstander om at kong Jakob VI/I sluttet å ha innflytelse på trolldomsprosesser etter North Berwick-prosessene. Som et motsvar på Levacks påstand har jeg i lys av trolldomsprosessen mot Anne Whittle i Lancaster i 1612 vist at Jakob VI/I fremdeles hadde innflytelse på trolldomsprosessene, til tross for at dette var lenge etter North Berwick-prosessenes slutt og i England. Jeg har identifisert noe spennende, som jeg hevder flere burde undersøke. Analysen min har kommet med et forslag om at kong Jakob VI/I hadde en *direkte* innflytelse på trolldomsprosessen mot Agnes Sampson i 1590-1591, og at kongen hadde en *indirekte* innflytelse på trolldomsprosessen mot Anne Whittle i Lancaster i 1612.

Bibliografi:

Arkivmateriale

National Records of Scotland, Edinburgh.

JC 2 Records of High Court of Justiciary Process, Books of Adjournal, 1576-1699
JC 26 Records of High Court of Justiciary Processes, Criminal cases 1550-1998
JC 49/7 Justiciary Court Records, serious criminal cases in the years 1584-1591.

Library of the University of Edinburgh, Centre for Research Collections, Edinburgh

La.III.371:

Letters from Queen Elizabeth to the King of Scots 15 Copied from the papers of Doctor Haynes Rector of Hatfield and Peter Thompson, 1753.

Nettbaserte kilder:

Calendar of the State Papers relating to Scotland and Mary, Queen of Scots. vol. 10.
Edinburgh 1936, nr. 238. 11. Oktober 1589.

Calendar of the State Papers relating to Scotland and Mary, Queen of Scots, vol. 10,
Edinburgh 1936, nr. 262. 30. oktober 1589.

Goodare, Julian, Lauren Martin, Joyce Miller, and Louise Yeoman, eds. "The Survey of Scottish Witchcraft." <http://www.arts.ed.ac.uk/witches/> (tilgang September 2022).

The Records of the Parliaments of Scotland to 1707, K.M Brown et al eds (St Andrews, 2007-2023), A1563/6/9. Date accessed: 10. March.

Newes from Scotland, Declaring the Damnable Life and Death of Doctor Fian a Notable Sorcerer, Who was Burned at Edenbrough in Ianuary Last. 1591. which Doctor was Regester to the Diuell that Sundry Times Preached at North Barrick Kirke, to a Number of Notorious Witches. with the True Examination of the Saide Doctor and Witches, as they Vttered them in the Presence of the Scottish King. Discovering how they Pretended to Bewitch and Drowne His Maiestie in the Sea Comming from Denmarke, with such Other Wonderfull Matters as the Like Hath Not been Heard of at any Time. Published According to the Scottish Coppie.
London: Printed [By E. Allde] for William Wrigth, 1592.

<https://www.proquest.com/books/newes-scotland-declaring-damnab-life-death/docview/2248504197/se-2>.

Trykte kilder:

Bibelen. *Det gamle testamentet*. Oslo: Det Norske Bibelselskap, 1978/1985.

Historie of James the Sext: The Historie and Life of King James the Sext, Being an Account of the Affairs of Scotland from the Year 1566 to the Year 1596, ed. Thomas Thomson, Edinburgh: Bannatyne Club, 1825.

Jakob VI/I. *Daemonologie* (1597). Amsterdam: Theatrum Orbis Terrarum; New York, Da Capo Press, 1969.

Scot, Reginald. *The Discoverie of Witchcraft*. London, 1584; repr. New York, 1972.

Spottiswood, Sir John. (1668) *The History of the Church of Scotland*, 3rd edn, R. Royston (Edinburgh, Spottiswoode Society, 1668), 383.

Potts, Thomas. *The Wonderfull Discoverie of Witches in the Countie of Lancaster* (London, 1613; ed. James Crossley, Manchester: Chetham Society publications vi, 1845), The Project Gutenberg eBook, <https://www.gutenberg.org/cache/epub/18253/pg18253-images.html#R3a>

Forskningslitteratur:

Ankarloo, Bengt. Henningsen, Gustav. *Häxornas Europa 1400-1700: historiska och antropologiske studier*, redigert av Bengt Ankarloo och Gustav Henningsen. Lund: Bloms Boktryckeri AB, 1987.

Clark, Stuart. «The Causes of Witchcraft». *Thinking with Demons: The idea of Witchcraft in early modern Europe*. Oxford: Oxford University Press, 1999.

Gilje, Nils. «Djevelen står alltid bak: Demoniseringen av folkelig magi på slutten av 1500-tallet», i *Erkjennelse og Engasjement: Minneseminar for David Roland Doublet (1954-2000)*, redigert av Bjarte Askeland og Jan Fridthjof Bernt. Bergen: Fagbokforlaget, 2002.

Goodare, Julian. «Witch-hunting and the Scottish State». *The Scottish Witch-hunt in context*. Ed. Julian Goodare. Manchester: Manchester University Press, 2002.

Goodare, Julian. «The Framework for Scottish Witch-hunting in the 1590s», *The Scottish Historical Review* 81, no. 212 (October 2002): 240-250.

Hagen, Rune Blix. *Hekser: Fra Forfølgelse Til Fortryllelse*. Oslo: Humanist Forlag, 2010.

Larner, Christina. *Enemies of God: the witch-hunt in Scotland*. London: Chatto and Windus, 1981.

Larner, Christina. *Witchcraft and Religion: the Politics of Popular belief*. London: Basil Blackwell, 1984.

Levack, P. Brian. "The Trial of Agnes Sampson". *The Witchcraft Sourcebook*. second ed. London: Routledge Taylor and Francis Group, 2015.

Levack, Brian P. *Witch-Hunting in Scotland: Law, Politics, and Religion*. New York and Abingdon: Routledge, 2008.

Levack, Brian P. *The Witchcraft Sourcebook*. 2. Utgave. Routledge, 2015.

Macfarlane, Alan. *Witchcraft in Tudor and Stuart England: A Regional and Comparative Study*. London: Routledge and Keagan Paul, 1970.

Martin, Lauren.

Maza, Sarah *Thinking about history*. Chicago: The University of Chicago Press, 2017.

Muchembled, Robert. «Spegelns baksida: satansmyter och kulturella realiteter». *Häxornas Europa 1400-1700: historiska och antropologiske studier*, redigert av Bengt Ankarloo och Gustav Henningsen. Lund: Bloms Boktryckeri AB, 1987.

Normand, Lawrence and Roberts, Gareth. *Witchcraft in Early Modern Scotland: James VI's Demonology and the North Berwick Witches*. Exeter: University of Exeter Press, 2000.

Orr, D. Alan. «God's hangman: James VI, the divine right of kings, and the Devil.» *Reformation and Renaissance Review* 18, no. 2 (2016): 137-154.

Pumfrey, Stephen. "Potts, Plots and politics: James I's *Daemonologie* and *The Wonderfull Discoverie of Witches*". I *The Lancashire witches: Histories and stories*, red. Robert Poole. Manchester: Manchester University Press, 2002.

Sharpe, James. *Crime in Early Modern England: 1550-1750*. New York: Longmann, 1984.

Sharpe, James. "Introduction: the Lancashire witches in historical context". I *The Lancashire witches: histories and stories*, red. Robert Poole. Manchester: Manchester University Press, 2002.

Swain, John. «Witchcraft, economy and society in the forest of Pendle». I *The Lancashire witches: histories and stories*, red. Robert Poole. Manchester: Manchester University Press, 2002.

Sogner, Sølvi : ”Hekser og forfølgelse”, i Blom, Ida (red) : *Cappelens kvinnehistorie, bind II Renaissance, reformasjon, revolusjon*, Cappelen 1992

Thomas, Keith. *Religion and the Decline of Magic: Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth-Century England*. England: Penguin University Books, 1971.

Willumsen, Liv Helene. *Dømt til ild og bål: trolldomsprosessene i Skottland og Finnmark*. Stamsund: Orkana Akademisk, 2013.

Willumsen, Liv Helene. “Scotland-Devil’s Pact, Gatherings, and Sleep Deprivation” I *The Voices of Women in Witchcraft Trials: Northern Europe*. First ed. London: Routledge, 2022.